

EKSTENZIVNO TROŠENJE BIVANJSKEGA PROSTORA V SLOVENIJI: SOCIOLOŠKO KULTUROLOŠKA ANALIZA OKOLJSKIH POSLEDIC POSELITVENEGA RAZRAŠČANJA

dr. Marjan Hočevar, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
UDK 711.2 (497.4)
JEL: R110, R140, R210

Povzetek

Javnomenjska preučevanja stopnje okoljske ozaveščenosti so usmerjena v najrazličnejše vidike onesnaževanja okolja, redko pa v preverjanje stališč o količini, načinih in oblikah rabe ali »trošenja« prostora, zlasti glede bivanjskih in poselitvenih vzorcev. Meritve in razlage okoljske ozaveščenosti so zato pomanjkljive, saj ne upoštevajo in ne zaznavajo enega ključnih problemov, tj. odnosa do ekstenzivne rabe bivanjskega prostora. V članku analiziramo povezavo med prevladujočimi vrednotnimi usmerjenostmi o bivanjskih željah v Sloveniji, ki jih povezujemo z ideologijo »protiurbanosti«. Ugotavljamo, da je pomanjkanje »ekologizacije« načinov trošenja fizičnega prostora za bivanjske namene v Sloveniji strukturno. Problem identificiramo na ideološki, institucionalni, načrtovalski in individualni ravni. V javnomnenjskih raziskavah o vrednotah prostora zaznavamo fenomen afirmativnega ruralističnega domačijstva, ki se afirmativno enači z okoljskostjo. Ta fenomen pojasnjujemo s protislovno okoljsko usmerjenostjo, ko anketiranci bivanje v družinskih hišah na samem vrednotijo za okoljsko bolj sprejemljivo kakor bivanje v večstanovanjskih zgradbah v urbanem okolju.

Ključne besede: poselitveno razraščanje, protiurbane vrednote, ruralistično domačijstvo, okoljska ozaveščenost, ekstenzivno trošenje prostora

Abstract

Public opinion surveys investigating the levels of environmental awareness target the most diverse aspects of environment pollution, but they rarely examine people's attitudes to the quantity, ways and forms space itself is used or consumed, especially in the context of residential or settlement patterns. Measuring and interpreting environmental awareness in this way is therefore inadequate, because it does not consider nor register one of the key problems, i.e. people's attitude to the extensive use of residential space. This article analyses the connection between the prevailing long term value orientations about residential preferences in Slovenia, which we associate with an ideology of 'anti-urbanism'. The absence of comprehensive 'ecologisation' of the ways of space consumption for residential purposes in Slovenia is of a structural nature. Its captivity is identified at the ideological, institutional, planning, and individual levels. In surveys on spatial values, we encounter the phenomenon that parochial ruralism is equated with affirmative environmentalism, when respondents consider living in individual family houses environmentally more acceptable than living in multi-dwelling houses in an urban environment.

Key words: urban sprawl, anti-urban attitudes, parochial ruralism, environmental awareness, extensive land consumption

1. Uvod: poselitveno razraščanje (»sprawl«) in dileme o poselitveni ekologiji v sociološki perspektivi

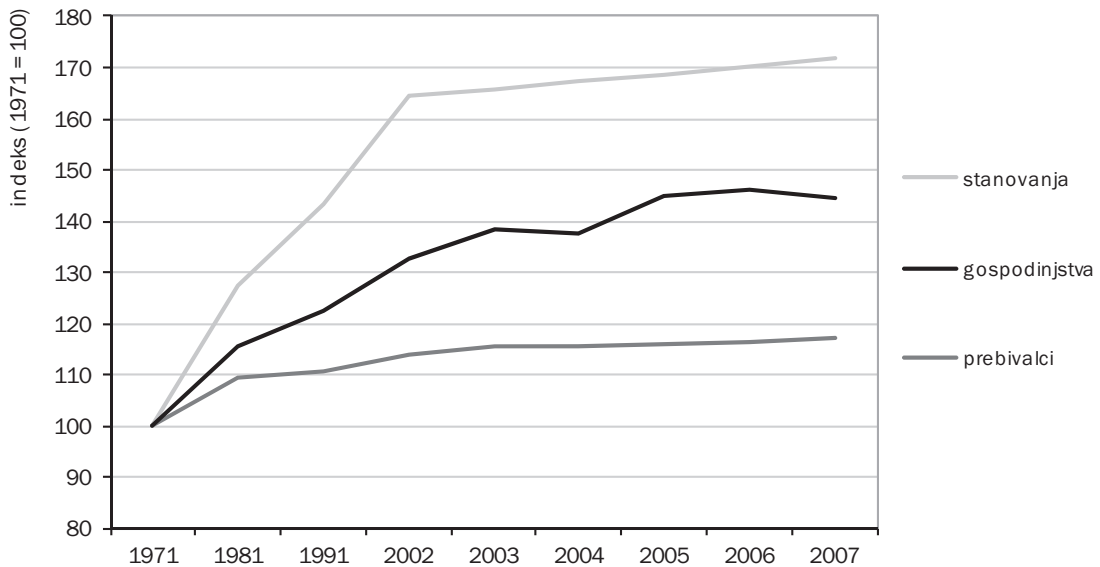
Na eni strani je že dalj časa v vseh prostorskih disciplinah poselitveno razraščanje (sprawl)¹ obravnavano izrazito

¹ Angleška beseda (pojem) *sprawl*, ki jo uporabljamo v izvorniku, pogosto kot »buzz word« ali kot koncept, se v prostorskem kontekstu ali v zvezi z rabo prostora običajno uporablja skupaj s pridevnikom kot negativno konotirana sintagma (npr. *urban sprawl* ali *suburban sprawl*) in redkeje samostojno (Bruegmann, 2005). V slovenskem prevodu se pomenu najbolj približa beseda *razraščanje* (npr. prostorsko, urbano, poselitveno, suburbano) (podrobneje glej v Pichler-Milanović, 2007). Zavedamo se številnih razprav o konceptualnih in pomenskih dilemah *sprawl*, vendar se v tem prispevku s tem problemom ne bomo ukvarjali. Urbano razraščanje in razraščanje (*urban sprawl* in *sprawl*) bo v tem prispevku uporabljen kot sinonim za poselitveno razraščanje.

kritično, razen izjemoma afirmativno (Bruegmann, 2005), v zvezi z večino vidikov družbeno-prostorskega razvoja, vključno z okoljevarstvenim. Obilna in naraščajoča interdisciplinarna, domača in mednarodna literatura o vzrokih in posledicah poselitvenega razraščanja kaže, da ukvarjanje s tem fenomenom daleč presega posebno obravnavo znotraj razprav o naravi in procesih urbanizacije (ciklih, fazah, prehodih ipd.). Razvojno je problem poselitvenega razraščanja neizbežno eden pomembnejših izzivov v zvezi z mejami rasti in sonaravnostjo v dolgoročnejši perspektivi. Družbeni razvoj, prostorsko načrtovanje in varovanje okolja so obravnavani vse manj sektorsko in vse bolj integrativno obravnavano.² Poselitveno razraščanje v

² Izčrpno metodološko zasnovo integracije razvojnega in prostorskega načrtovanja ter varovanja okolja so za primer Slovenije podali Pogačnik et al., (2006). Dober primer integrativnih tipologij načrtovanja podaja Allmendinger, P. (2002).

Slika 1: Gibanje števila prebivalcev, gospodinjstev in stanovanj v Sloveniji 1971—2007

Vir: ARSO, 2009 (prirejeno po: CORINE Land Cover 1995, 2000 in 2006. Ministrstvo za okolje in prostor, Agencija RS za okolje, Geodetska uprava RS, Evropska agencija za okolje, 2007).

večjem delu sodobnih (»razvitih«) družb ni povzročeno z rastjo prebivalstva, temveč nasprotno, pogojeno je z vzroki njenega upadanja, zlasti glede prostorsko potratnih zelenih bivanjskih slogov, in širše, vrednotnih vzorcev, kar je izrazito značilno tudi za Slovenijo (glej sliko 1).

Prav prostorsko načrtovalska nemoč in neskladne razvojne usmeritve pri regulaciji poselitvenega razraščanja namreč nazorno kažejo, da so spremembe v fizičnem prostoru odsev materialne in simbolne realnosti sodobnih družb: poindustrijskih procesov in transformacij, ideoloških silnic in posebnih kulturno zgodovinskih ozadij v različnih okoljih. Spremenjena družbena realnost se izraža v vztrajnih vrednotnih usmerjenostih k razpršeni poselitvi in ekstenzivnemu trošenju volumna (bivanjskega) prostora. Jedro vrednotnih usmerjenosti prebivalstva predstavljajo sestavine individualizma v sodobnih družbah: izbira, mobilnost in zasebnost. Če gre dejansko za (svobodno) izbiro, postane prebivanje v samostojni hiši izven ali na robu urbanega območja ključnega pomena pri uokvirjanju posameznikovega življenjskega sloga³, s tem pa za reprodukcijo in utrjevanje individualiziranih vrednotnih vzorcev v družbi. V Sloveniji je fenomen še posebej izrazit, vendar glede na druga evropska okolja tudi izrazito socialno in demografsko poseben. Kos *et al* npr. ugotavljajo, da izobrazba narašča premo sorazmerno z gostoto poselitve, v enostanovanjski hišah pa stanuje

nesorazmerno več prebivalcev z najnižjimi dohodki (2006:88). Mandič pa ugotavlja, da se ob hkratnem zmanjševanju članov posamičnih gospodinjstev njihovo skupno število povečuje, zato se bo nujno povečala potreba po več bivanjskih enotah ali stanovanjih. »To je skladno s siceršnjimi demografskimi trendi v Evropi, ko ob stagnaciji ali celo zmanjšanju števila prebivalcev narašča število gospodinjstev, ki pa postajajo vse manjša in vse bolj kratkotrajna« (2006:73). Sestavni del suburbanih vrednotnih usmerjenosti je, kakor bomo pokazali v nadaljevanju, prostorska in okoljska zaznava.

Na drugi strani pa kljub vsemu zbranemu in sistematičnemu znanju, objavam številnih monografij, preglednih zbornikov in domnevno celovitih publikacij (Couch, et al., 2007, Soule, 2006, Bruegmann, 2005, Gillham, MacLean, 2002), poselitveno razraščanje ni konceptualno niti empirično raziskovalno zadovoljivo sociološko obravnavano. Razlog za skromno sociološko obravnavo v preglednih znanstvenih in strokovnih publikacijah o poselitvenem razraščanju so sociologi sami, ker je njihova, pogosto abstraktna naracija, težko »prevedljiva« in »prebavljiva« v jezik prevladujočih prostorskih disciplin (npr. načrtovalske, geografske, arhitekturne, inženirske), ki takšne publikacije urejajo. Podobno ali še bolj to velja za izsledke empiričnih, bodisi javnomnenjskih ali kvalitativnih raziskav, ki so v preglednih publikacijah omejene na preprostejše razlage s predvidljivim in ponavljajočim nizom preučevanih spremenljivk. Kakor ugotavlja J. R. Rivera-Escribano, bivanjske strategije ljudi kot objektivnega dejavnika prostorske transformacije in poselitvenega razraščanja ni mogoče empirično ustrezno preučiti s standardnimi javnomnenjskimi vprašanji o bivanjskih in

³ Izbira življenjskega sloga ali način življenja je seveda pogojen/a z družbeno slojevitostjo. Ta kulturološki vidik je zato uporaben zlasti pri preučevanju kakovosti življenja srednjega sloja v sodobnih družbah (podrobneje glej v Bögenhold, 2001).

lokacijskih željah, temveč je pred tem treba kvalitativno poizvedovanje o razumevanju ter dojemanju prebivanja (2003, str. 1–3). Odkrivanje dejanskih in namišljenih bivanjskih izkustev iz preteklosti šele omogoča ugotavljanje racionalnih ali iracionalnih pričakovanj v sedanjosti in prihodnosti. Na ta način je mogoče vsaj analitično ločevati med doslednimi bivanjskimi željami in namišljenimi pričakovanji o visoki kakovosti življenja v »neokrnjenem« okolju, znotraj te pa o bivanjski idiličnosti, kar nekateri avtorji opisujejo s sindromom »suburbanih utopij« (MacLeod, Ward, 2002, Storper, Manville, 2006). Sociološki pristop s svojim metodološkim raziskovalnim aparatom lahko v zvezi z individualnimi bivanjskimi strategijami razkriva večplastnost fenomena poselitvenega razraščanja in hkrati omogoča globlji vpogled v razumevanje protislovnega okoljskega dojemanja, ki se oblikuje kot sestavni del različno induciranih predstav o idiličnem življenju izven mesta v samostojni hiši. V preglednih publikacijah o fenomenu poselitvenega razraščanja in z njim povezanim oblikovanjem okoljskega dojemanja, so denimo le bežno predstavljeni problemi predstav o predmestni bivanjski, okoljsko neoporečni idili, nastalih zaradi oglaševanja investorjev, lokalnih skupnosti, bank in nepremičninskih posrednikov ter medijskih vplivov nasploh, ki tudi drugače oblikujejo življenjsko-slogovno identiteto (Vojnovic, 1999, Jetzkowitz et al., 2007). K tovrstnemu oglaševanju neposredno prispeva tudi država s finančnimi vzpodbudami za, na primer, gradnjo pasivnih hiš, domačih sončnih elektrarn in nakup hibridnih osebnih vozil. Te okoljske vzpodbude so pogosto večje kakor tiste, namenjene obnovi ali nakupu večstanovanjskih objektov v mestih ali strnjenih naseljih. Ob vplivu širših družbenih determinant na "suburbane utopije," kakor so ideološke in posebne kulturno zakoreninjene zgodovinske značilnosti različnih okolij, sta prav oglaševanje in promocija »suburbanih sanj« lahko del odgovora na vprašanje, zakaj anketiranci v javnomnenjskih raziskavah poselitveno razpršenost in nizko stopnjo poselitvene gostote ter prebivanje v samostojnih hišah sprejemajo in vrednotijo kot okoljsko bolj sprejemljivo od prebivanja v strnjenih naseljih, mestih ali večstanovanjskih hišah. Ta fenomen poimenujemo *protislovna okoljska zaznava*. Pojasnili in interpretirali ga bomo v nadaljevanju, in sicer z rezultati javnomnenjskih raziskav, zlasti razmerjem med spremenljivkama želenim načinom bivanja in stališči o okoljski ozaveščenosti.

Fenomen *protislovne okoljske zaznave* bomo v četrtem razdelku prispevka skušali povezati s tezo o »*protiurbanosti kot načinu življenja*« v Sloveniji, tudi z interpretacijo nekaterih javnomnenjskih raziskav. Tezo o »*protiurbanosti kot načinu življenja*« znotraj vrednotnih vzorcev smo sicer natančneje utemeljevali drugje (Hočevar 2000, Hočevar et al., 2005, Uršič, Hočevar, 2007), tu pa nas zanima protiurbani in domačijski ter ruralistični občutek v povezavi z okoljsko zaznavo. Da bi se lahko lotili analize zgoraj zastavljene vprašanja,

bomo v nadaljevanju na kratko primerjalno povzeli ključne okoliščine, genezo in dejstva v zvezi s slovenskim poselitvenim razraščanjem v evropski primerjalni perspektivi.

2. Posebnosti poselitvenega razraščanja (*sprawl*) v Sloveniji kot dejavnika pri oblikovanju vrednot prebivalstva

Čeprav se v tem prispevku ne ukvarjamo s problemom poselitvenega razraščanja na sploh, v smislu teoretske konceptualizacije in metodologije merjenja pojava, temveč nas zanimajo značilne posledice pri oblikovanju (okoljskih) vrednot o rabi prostora v Sloveniji, je kljub temu treba na kratko pojasniti izhodiščno opredelitev kot podlago pričujoče analize. Zanesljivo in celovito merjenje, bodisi procesa ali stanja poselitvenega razraščanja, je, kakor priznavajo številni avtorji, nemogoče, saj gre za analitično ohlapno opredeljen pojem znotraj različnih konceptualnih okvirov (Galster et al., 2001, Phelps et al., 2006, Couch et al., 2007). Vsaka znanstvena (sub)disciplina, ki preučuje fizični prostor, ga razlaga po svoje in mu pripisuje svoj nabor ključnih »kazalnikov« pri raziskovanju poteka ter njegovih vzrokov in posledic⁴. Duhovito ponazoritev te pojmovne nejasnosti podaja Certero: »Poselitveno razraščanje je kot pornografija. Teško jo je opredeliti, ko pa jo vidiš, veš, za kaj gre.« (Certero, 2000:5).

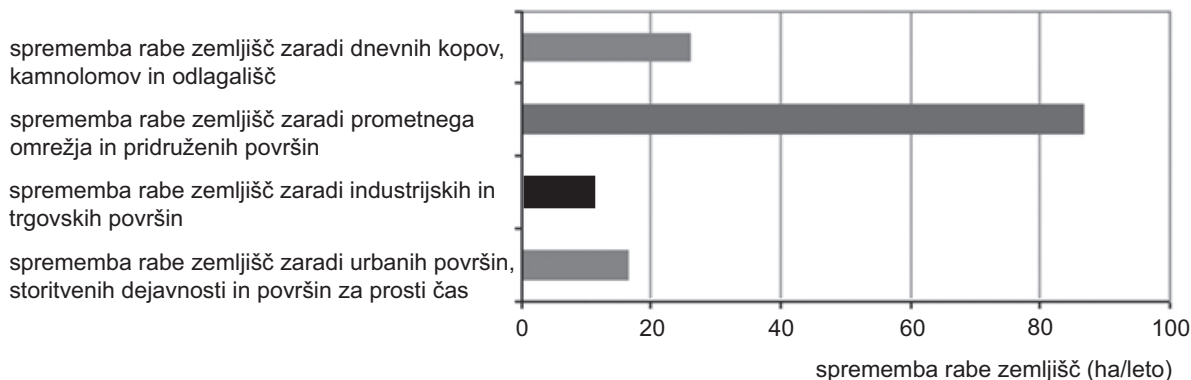
Resnejša, vendar zelo elementarna sociološka opredelitev in obenem možen skupni imenovalec interdisciplinarnega soglasja pri opredelitvi pa bi lahko bila: poselitveno razraščanje (*sprawl*) je prostorsko stanje, pojav, vrsta prostorskega procesa ali vzorec prostorskega razvoja, ki združuje neželene ali/in nepredvidene družbene učinke. Ti učinki so denimo: povečevanje družbene slojevitosti pri rabi prostora ali neenakost pri dostopu do storitev kolektivne potrošnje, socializacija ali podružbljanje stroškov⁵ za infrastrukturo in komunalno opremljenost, pospeševanje fenomena avtomobilnosti (uporabe osebnega avtomobila) v škodo javnih mobilnostnih sredstev, uveljavljanje avtarkičnega individualizma ali partikularizma in posledično zmanjševanje pomena javnega (skupnostnega) prostora, stroškovna nevdržnost družbe (ali skupnosti).

Ta opredelitev je tudi izhodišče naše analize posledic poselitvenega razraščanja pri oblikovanju vrednot o

⁴ Za zelo sistematičen pregled literature o problemu konceptualne, metodološke in pojmovne raznolikosti poselitvenega razraščanja glej v Franz, Maier, Schröck, 2006. Kvantitativno metodo merjenja gostote prebivalstva in urbane strnjenosti je del iste raziskovalne skupine uporabil pri preučevanju *sprawl*a v mestu Dunaj (Lechner, Maier, 2009).

⁵ Socializacija ali »podružbljanje« stroškov pomeni, da je celotna družba (npr. proračuni lokalnih skupnosti, regij in države) obremenjena s finančnimi, okoljskimi in socialnimi stroški za življenjski slog dela prebivalstva.

Slika 2: Sprememba rabe zemljišč glede na dejavnosti v hektarjih na leto (1996–2006)

Vir: ARSO, 2009 (prirejeno po: CORINE Land Cover 1995, 2000 in 2006. Ministrstvo za okolje in prostor, Agencija RS za okolje, Geodetska uprava RS, Evropska agencija za okolje, 2007).

prostoru in okolju v Sloveniji. Ena ključnih družbenih posledic poselitvenega razraščanja je nesonaravnost, ta pa povzroča okoljsko degradacijo v vseh njenih razsežnostih. Ko gre za obravnavo okoljskih posledic poselitvenega vzorca in širše – »zapečatenega« grajenega prostora (*sealed land*), se osredotočamo na vidik rabe prostora, zlasti na gostoto poselitve. V tem primeru nas zanima ekstenzivnost rabe in trošenja prostora (*land use*) glede na stopnjo razpršenosti pojava v prostoru in volumna porabe na enoto (npr. *per capita*, na gospodinjstvo, na objekt, na storitev) v posameznem teritorialnem okviru. Ta problem bi lahko poimenovali tudi prostorski ali natančneje *bivanjsko potrošništvo* kot sestavni del sodobnega fenomena potrošništva. Povedano s primerom: bolj ko je poselitev razpršena in več ko posameznik porabi fizičnega prostora za svoje bivanje ali delovanje (npr. mobilnost), bolj je trošenje grajenega prostora ekstenzivna in večja je stopnja okoljske obremenitve. Ob tem je treba izpostaviti navidez samoumevno, vendar v dojemanju prebivalstva nezavedno posledico trošenja volumna poselitvenega prostora na enoto – infrastrukturna omrežja in objekte – zlasti mobilnostne in storitvene prostore (npr. ceste in krožišča, parkirišča, nakupovalna »središča« ipd.), ki predstavljajo večji delež v celoti »zapečatenega« grajenega prostora. V Sloveniji, na primer, so spremembe rabe prostora (zemljišč) zaradi gradnje prometnih omrežij in s tem povezanimi objekti večkratnik porabe površin glede na druge dejavnosti (glej sliko 2).

Pred analizo posledic *poselitvenega razraščanja* pri oblikovanju vrednot o prostoru v Sloveniji, v ponazoritev strnjeno navajamo nekaj značilnih metodoloških, faktografskih in agregatnih podatkov, zgodovinskih okoliščin in predhodno raziskanih splošnejših ugotovitev v zvezi z rabo prostora in gostoto poselitve in jih sociološko pojasnimo.

Gostoto poselitve je mogoče različno opredeliti in metodološko ovrednotiti, težko pa jo je v celoti

objektivizirati, zlasti ko gre za zeleno primerjavo na nadnacionalnih ravneh, npr. zaradi različne velikosti in administrativne kategorizacije posamičnih teritorialnih sistemov (občin, regij, držav). Agregatni podatki ki jih uporabljata dve mednarodni instituciji, OECD in Eurostat, omogočajo le osnovni ali posplošeni primerjalni vpogled v tipologijo poselitve ter rabo prostora na ravni države in regij, kljub temu pa so za ponazoritev pomembni tudi kot dopolnilo kvalitativno interpretativnim sociološkim obravnavam poselitvenega razraščanja. Vsekakor pa je nujno poudariti, da agregatni podatki obeh institucij ne upoštevajo posebnosti posameznih teritorialnih sistemov, zlasti družbenih, kulturnih, zgodovinskih in morfoloških. Tako na primer nizka gostota poselitve v Sloveniji ne pomeni tudi slabše dostopnosti in nižje ali izrazito različne kakovosti komunalnih storitev po območjih, saj je bila doslej, vsaj deloma, zaradi »mehanizma socializacije stroškov« razpršenost poselitve v obravnavanem primeru ni bila močno strokovno in politično problematizirana. Kakor ugotavljamo v razdelku 4 (Hočevar, 2004, Mandič, Cirman, 2006, Uršič, Hočevar, 2007), v Sloveniji razpršena poselitev v preteklosti ni bila značilno povzročena z družbenim razslojevanjem kakor v »zahodnih« evropskih družbah, temveč je bila nasprotno celo eden od dejavnikov vzdrževanja egalitarnosti. Različne so tudi ocene o tem, ali je okoljska obremenjenost strnjenih poselitvenih območij (npr. mest) večja ali manjša kakor pri razpršeni gradnji. Ob aktualnih strokovnih polemikah in strategiji države po racionalizaciji javnih sredstev v obdobju krize in ob pričakovanih strukturnih reformah, vzdržnosti politik »socialne države«, obdavčevanju nepremičninskega premoženja, zgostitvi javnih storitev (npr. zdravstvenih, izobraževalnih), povečevanju cene energentov ipd., se neizbežno zastruje tudi v preteklosti že polemizirano vprašanje o družbeni in individualni (posameznikovi) ceni poselitvenega razraščanja. V tem okviru so za našo analizo agregatni podatki, kakor ju uporabljata OECD in Eurostat, koristni.

OECD loči ruralno in urbano prebivalstvo po dveh teritorialnih merilih, lokalnih in regionalnih. Na lokalni ravni (LAU 2) so kot podeželske občine opredeljene tiste, ki imajo manj kakor 150 preb./km². Na regionalni ravni (NUTS 3) se prostorske enote razlikujejo po stopnji ruralnosti glede na delež prebivalstva v posamezni regiji, ki živi v podeželskih občinah. Nobena izmed slovenskih statističnih regij, niti osrednjeslovenska z glavnim mestom Ljubljana, ne sodi v tip večinoma urbanih regij, to je regij, katerih delež prebivalstva, živečega v ruralnih občinah, obsega manj kakor 15 %. Eurostatova opredelitev stopnje urbanizacije je vezana na tri kategorije gostote poseljenosti: a) gosto poseljena območja (sklenjeni niz občin, kjer je gostota prebivalstva posamezne občine večja od 500 preb./km², v celotnem nizu občin pa živi najmanj 50.000 prebivalcev), b) vmesna območja (sklenjeni niz občin, kjer je gostota prebivalstva v posamezni občini večja od 100 preb./km², v nizu občin pa bodisi živi najmanj 50.000 prebivalcev ali pa ta prostorsko meji na gosto poseljeno območje), c) redko poseljena območja (sklenjeni niz občin, ki ne spadajo niti med gosto poseljena niti med vmesna območja). Po tej opredelitvi tvori večina slovenskih občin redko poseljena območja (137 občin ali 71 %), saj sodita med gosto poseljena območja le občini Ljubljana in Maribor (1 %). K vmesnim območjem se uvršča drugih 54 občin (SURs, 2009)⁶.

Med državami Evropske unije ima Slovenija največji delež ljudi, ki živijo v samostojnih hišah, in sicer približno 69 % (sledijo ji: Madžarska, Romunija, Danska in Norveška), medtem ko je povprečje v EU več kakor polovico nižje (34 %)⁷. Ob nizki (17 %) in nato nespremenjeni rasti prebivalstva se je v Sloveniji v obdobju med leti 1971 in 2007 za 72 % povečalo število bivališč⁸, od leta 1960 naprej pa se skokovito povečuje delež samostojnih hiš. Leta 2001 je bilo v Sloveniji v zasebni lasti 92 % stanovanjskih enot (SURs, 2002) in čeprav se je delež v zadnjih desetih letih znižal na približno 88 %, je še vedno, razen Madžarske in Romunije, najvišji v EU.

Stanovanjska območja v večini slovenskih mest pokrivajo 2/3 urbane površine, v Ljubljani, Mariboru, Celju, Škofji Loki in obalnih mestih pa se za individualno stanovanjsko gradnjo porabi celo do 15-krat več zemljišč od porabe na stanovanje v blokovski gradnji (Drozg, 1999, Uršič, Hočevar, 2007). Povprečna neto velikost bivanjske površine *per capita* v urbanem okolju je najmanj 15 % nižja kakor v ruralnem okolju. Povprečna celotna

(bruto) površina porabljenega zemljišča (parcele) za enostanovanjsko hišo v predmestnih naseljih je približno 1000 m² s skupno bivanjsko površino med 200m² in 300m² (Rebernik, 2007). Skoraj polovica bivališč v Sloveniji je izven urbanih naselij. Od skupaj približno 6000 naselij jih ima 200 (3 %) status urbanega naselja, v njih pa živi približno polovica prebivalstva. Približno 90 % vseh naselij ima manj kakor 500 prebivalcev, v njih pa živi približno 35 % vseh prebivalcev. V 15 urbanih naseljih z več kakor 10.000 prebivalci živi manj kakor 35 % prebivalcev.

Čeprav je delež neurbanih naselij v Sloveniji izrazito visok, se s kmetijstvom preživlja manj kakor 5 % prebivalstva. S kmetijstvom je ustvarjenega približno 2 % BDP. Stopnja deagrariacije v Sloveniji je ena najvišjih v EU, hkrati pa je stopnja urbanizacije med nižjimi v Evropi, nižja tudi od drugih nekdanjih socialističnih okolij (držav)⁹. Neobičajno razmerje med deagrariacijo in urbanizacijo je neposredno vplivalo na značilni proces slovenske suburbanizacije. Raziskovalci to razmerje, odvisno od disciplinarnega pogleda, v svojih analizah prostorskega razvoja različno označujejo: urbanizacija podeželja, urbani primanjkljaj, suburbanizacijski presežek ali strukturna podurbaniziranost (Klemenčič, 2002, Pichler-Milanović, 2005, Kos, 2007, Uršič, Hočevar, 2007). Proces suburbanizacije je med drugim uokvirjal pomanjkljivo delujoči trg nepremičnin s premajhnim številom stanovanj in njihovo prepočasno gradnjo v mestih. Prevladovala je obsežna zasebna, v institucijah države in lokalnih skupnosti nenačrtovana in nenadzorovana gradnja enostanovanjskih hiš s pomanjkljivo ali nikakršno komunalno opremljenostjo. Za samograditeljstvo so bili značilni neformalni mehanizmi pomoči in samopomoči. Zasebna gradnja individualnih hiš je bila zaradi ugodnega bančnega financiranja, možnosti postopnosti gradnje in cenene dostopa do zemljišč lažje dosegljiva od nakupa stanovanj v mestih. V glavnem je šlo za lastna ali podedovana zemljišča ali za nakup cenениh občinskih zemljišč s spremenjeno namembnostjo iz kmetijske v zazidalno. Posledica neformalne gradnje na deagriranih območjih so bili drobitev kmetij, spreminjanje namembnosti kmetijskih zemljišč in veliko število građenj brez lokacijskih in gradbenih dovoljenj. D. Kos ugotavlja, da je bila tovrstna gradnja eden pomembnejših socialnih »blažilcev« (izenačevalcev) negativnih učinkov nesmotrne prostorske politike države, ki je zavirala intenzivno gradnjo na mestnih območjih (1993). Območja razpršene poselitve z nizkimi gostotami, prevlado prosto stoječih enodružinskih hiš

⁶ SURs - Statistični urad Republike Slovenije. Razvrstitev občin po stopnji urbanizacije za EUROSTAT temelji na podatkih iz popisa prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj leta 2002.

⁷ Vir: Eurostat, 2009.

⁸ Opredelitev stanovanja (bivališča): stanovanje je vsaka strukturno združena enota, namenjena prebivanju, z enim prostorom ali več prostorov (sob), z ali brez primernih uporabnih prostorov (kuhinja, kopalnica, stranišče, shramba ipd.) in z najmanj enim ločenim vhodom. Upoštevajo se vsa zasedena in nezasedena stanovanja ter tista v občasnih rabi (opredelitev SURs). Vključeni so vsi prostori, namenjeni bivanju, v različnih zgradbah (blokhih, stolpnih, individualnih samostojnih hišah, itd.).

⁹ Študijo urbanizacije srednjeevropskih socialističnih družb je natančneje raziskal že Szelenyi (1971). Ugotavlja, da je bila industrializacija dosežena z »manjšo stopnjo naraščanja urbanega prebivalstva« (p. 287) in manjšo prostorsko gostoto prebivalstva kakor v evropskih kapitalističnih sistemih. Szelenyi ta pojav imenuje podurbanizacija kot posledico intenzivne socialistične industrializacije. Szelenyi se takrat seveda ni posebej ukvarjal s Slovenijo, čeprav so se okoliščine precej razlikovale od takratnih drugih delov Jugoslavije (podrobnejšo analizo glej v Uršič, Hočevar, 2007:35-40).

in nizko izrabo površin, so značilna tudi za posamezna območja znotraj mesta Ljubljana. Tudi v Ljubljani gre za stanovanjska območja črnih gradenj, ki so bila pozneje legalizirana, in za »urbanizirana« ruralna naselja v neposredni bližini centralnih območij mesta Ljubljana, ki so nastala s postopno preobrazbo nekdanjih kmečkih vasi. Takšna območja so se, podobno kakor v drugod po Sloveniji, razvijala nenačrtno in brez enotne urbanistične ali morfološke zasnove (Rebernik, 2007:30).

3. Geneza poselitvenega razraščanja (*sprawl*) in oblikovanje protiurbane ideologije v Sloveniji

Posledice na kratko faktografsko orisanih značilnosti poselitve in bivanjske rabe prostora v Sloveniji so tudi socialno kulturne, hkrati pa vplivajo na utrjevanje širših vrednotnih vzorcev posameznikov in slovenske družbe kot celote. Ne glede na pojasnjevalno perspektivo teh posledic, ki se bodisi osredotoča na kulturološke vidike poselitvenih vzorcev pri oblikovanju (nacionalne) identitete bodisi na klasične sociološke vidike pri oblikovanju vrednot prebivalstva, so v obeh primerih nujna pojasnjevalna podlaga zgodovinske okoliščine. Odsotnost velikih mest ali metropolitanskih območij in druge strukturne značilnosti procesa urbanizacije so pri modernizaciji slovenske družbe (od konca 19. stoletja naprej) močno vplivale na nacionalno in simbolno poistovetenje »slovenstva« s kulturo podeželja in povezovanje »slovenskega načina življenja« z značilno podeželskim. To se je odražalo v značilnem življenjskem slogu večine slovenskega prebivalstva, tako urbanega kakor suburbanega in ruralnega, zlasti glede bivanjskih želja in življenjskih strategij nasploh (Hočevar *et al.*, 2005, Kos *et al.*, 2006). Zaradi vsakodnevnega folklornega ali umetniškega izražanja, komercialnih trženjskih pristopov in prevladujočega politično ideološkega izražanja se je kultura podeželja odražala v poudarjeni pastoralnosti, ta pa se je nato naravno navezovala na že omenjene »suburbane utopije« v širšem okviru oblikovanja vrednotnih usmerjenosti prebivalstva. Tako na primer podoba slovenskega kulturnega in teritorialnega nacionalnega okvira, ki značilno vključuje domačijo, gore in idilično zeleno pokrajino, oblikuje širšo »okoljsko zavest« o skladnem odnosu med človekom in naravo. Pri preučevanju krajske naracije je A. Kučan ugotovila, da je »slovenski prostor« najpogosteje opredeljen z določenimi, v prostoru izbranimi simbolnimi znaki, kjer prevladujejo idilični kmečki motivi (travniki, kozolci, cerkvice), in sicer tako v komercialnem oglaševanju kakor tudi znotraj nacionalno propagandnega in etnografskega delovanja s cerkvicami na vzpetinah (2002).

... vrednostno zaznavna kategorija, ki jo opredeljujeta razsežnost človekovega prebivanja z ene in nacionalna ideologija z druge. Nastaja

kot skupek oziroma posploševanje osebnih in izkustvenih prostorskih predstav; obstaja kot sestavljena, iz stvarnih prostorskih značilnosti izbranih delov ozemlja zgrajena podoba, ki ni vedno skladna s prostorsko stvarnostjo. Nanjo vpliva tako trenutni prevladujoči družbeni sistem vrednot kot tudi osebne predstave posameznikov. V povezavi z nacionalnim pa je nujno vpeta v nacionalno ikonografijo ter obstaja kot nadaljevanje ali zanikanje tiste podobe, na katero se je nacionalna, v slovenskem primeru pa tudi narodnostna identiteta navezovala v času svojega nastajanja (Kučan, 2002: 181).

Nekateri avtorji, v Sloveniji posebej D. Rotar, ki se je dalj časa ukvarjal s prostorsko semiologijo, kondenzacijo identitetnih kulturnih vzorcev označi z meta ideologijo. Meta ideologija je po njegovem spekulativna abstrakcija, ki povezuje vse druge ideologije in je zunaj zgodovine, zaradi česar jo je težko opredeliti ali o njej govoriti z gotovostjo zgodovinskih dejstev. Rotar (1985) meta ideologijo opiše kot »odsev dejanske zgodovine«, ki se je, v več posamičnih praktičnih ideologijah, izoblikovala v daljših časovnih obdobjih in jo je nemogoče opazovati v preteklosti. Eno izmed najmočnejših praktičnih ideologij, ki sestavljajo meta ideologijo slovenskega prostora, predstavlja »domačijstvo« (ibid, str. 87). Zaradi prevladujoče ideologije domačijstva je že po prvi svetovni vojni kot alternativna možnost praktično »izpadla« liberalnejša različica slovenskega nacionalizma. Ta različica je predpostavljala večjo vlogo klasičnih meščanskih, zlasti intelektualnih elit in »oblikovanje buržoaznega ideološkega polja«. Rotar med drugim analizira, kako je prišlo do prevlade konzervativnejše nacionalne struje ob primeru arhitekturne konfrontacije liberalizma(modernizma)urbanistaFabianijasSteeletovim in Plečnikovim programom nacionalne arhitekture. Stele v delu Likovna umetnost v letu 1934 navaja, da se morajo različne arhitekturne struje povezati tako, da se »modernizem« (in arhitekt funkcionalist) podredi regionalni zgodovini«, to je obstoječim nacionalnim vzorcem, ki varujejo domovino pred tujimi vplivi. Tuje vplive naj bi predstavljali svetovljani in intelektualci, ki »s hladnim računom (razumom) in z razdalje ogrožajo nacionalno genezo in samoniklost oziroma domačijstvo« (ibid. str. 85).

Ena od praktičnih ideologij slovenske različice domačijstva, v vrednotno usmerjenost rabe (trošenja) prostora jo bomo umestili v nadaljevanju, pa je protiurbana ideologija, temelječa na favorizaciji podeželskega načina življenja v socialnem, političnem, kulturnem, moralnem in ekološkem pogledu (Hočevar, 2000).¹⁰ V okviru meta ideologije se je protiurbana ideologija v preteklosti izoblikovala kot posledica več okoliščin. Navajamo nekatere ključne: prvič, v odsotnosti dejanske ali zaznane nizke stopnje nacionalne avtono-

¹⁰ Kakor bomo pokazali v nadaljevanju (glej razdelek 4), se domačijstvo navezuje na vrednotno protislovnost v zvezi z rabo prostora, ker se pogosto enači z okoljskostjo (in okoljsko ozaveščenostjo).

mije družbenih podsistemov zaradi neobstoja lastne nacionalne države in z obrobno vlogo v nadnacionalnih integracijah (Avstro-ogrske monarhije, Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev in SFRJ), drugič, v povezavi s prvo z oblikovanjem toge in nizko diferencirane družbene strukture, zlasti šibkosti endogenih elit, tretjič, populacijske in teritorialne majhnosti in četrtič, geografije in topografske »težavnosti« zaradi slabe prehodnosti (dostopnosti). Takšne okoliščine so bile v prid politični mobilizaciji, kulturnemu poenotenju, branjenju jezika in ozemeljski avtarkiji Slovencev.

Domačijstvo kot posebna, lahko tudi prevladujoča, sestavina nacionalne ideologije »rodu in grude« (*blut und boden*), skupaj s tradicionalnimi značilnostmi skupnosti (*gemeinschaft*), šibkega razvoja individualizma in političnega liberalizma, seveda še zdaleč ni niti v preteklosti niti v sedanosti izključno slovenski fenomen. Nekateri avtorji s konkretnimi zgodovinskimi študijami celo dokazujejo neposredno povezanost protiurbane ideologije v prostorskem načrtovanju z nastavki totalitarizmov v bližnji preteklosti. Marchand in Cavin (2007) analizirata primer dveh vplivnih prostorskih načrtovalcev v Franciji in Švici¹¹, ki sta dvajseto stoletje zaznamovala s protiurbanimi gibanji in deloma, še po drugi svetovni vojni, vplivala na prostorsko politiko v teh dveh državah. Izdajamo dva pasusa študije:

...«Ključno skupno sporočilo obeh avtorjev je, da urbana rast, razvoj velikih aglomeracij in v splošnem urbanost (kot način življenja) ustvarja nevarnost za zdravje in moralnost posameznika, za družinsko skladnost in za moč dobrobiti dežele. «...»(str. 33). ...«To naključje protiurbanosti in fašistične misli ni presenetljiva. Reakcionarne vlade v tridesetih letih v fašistični Italiji in nacional-socialistični Nemčiji ter Vichyski Franciji so bile zgrajene tudi na protiurbani ideologiji.[41]. Precej očitno sta bila Meili in Gravier navdihnjena s teorijami, ki jih je razvil nacistični režim: nacionalno-socialistični program je pripravil Gottfried Feder [42] leta 1932 z zagovarjanjem deurbanizacije Nemčije (*Die Verstädterung Deutschlands*). V teh režimih sta bila rasizem in antisemitizem prežeta s protiurbanostjo; čustvo »krvi in zemlje« je sovpadalo z idealizacijo podeželja. Velika mesta niso bila kot kraji svetovljanstva, svobodnega izražanja in posameznikove emancipacije v skladu s predpostavkami reakcionarnega režima osnovanega na nacionalni identiteti, avtoritarnemu odločanju in kolektivnemu delovanju.«...»(str. 43).

V primerjavi, na primer z značilno nemško, francosko, švicarsko, italijansko ali špansko (Barja et al., 2004, Bellasai, 2005, Park et al., 2006, Andreotti et al., 2012)

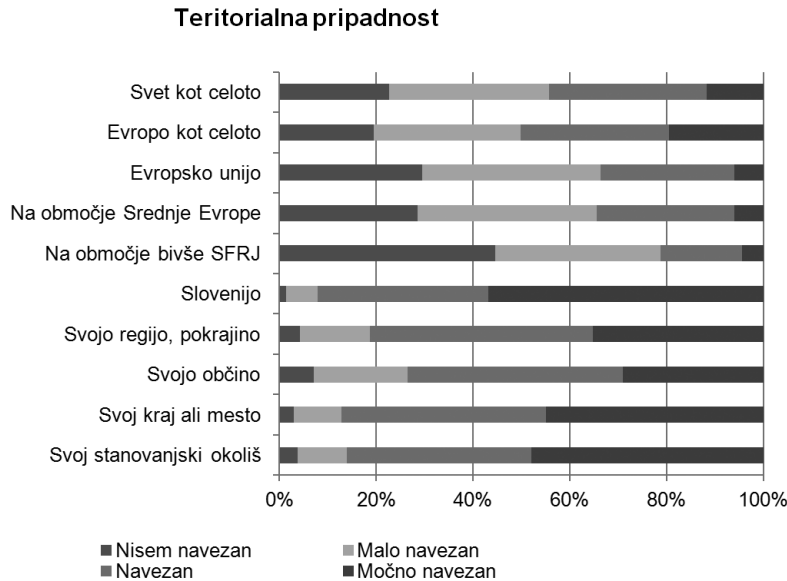
protiurbanostjo, kjer je pojavnost sodobne njene različice izrazito vezana (in omejena) na politično in socialno konservativnost posameznikov ter skupin, v Sloveniji ta dejavnik le deloma pojasnjuje pojav. Prežetost slovenske družbe s protiurbanostjo je namreč vezana na poenotenje družbe, tj. na povezovanje podobnosti, ki ima dvojni pomen. Prvič, omogoča (nacionalno) razlikovanje in drugič, kar je še bolj odločilno, vzdržuje in krepi (nacionalno) avtonomijo. To pa so tipične značilnosti tradicionalnih, na temelju teritorialne ekskluzivnosti osnovanih, vzvodov družbene integracije. Integracija na temelju podobnosti (in zaprtosti) in ne na temelju raznovrstnosti (in odprtosti) ter inkluzivnosti onemogoča ali vsaj zavira diverzifikacijo znotraj družbe¹². Nizka stopnja diverzifikacije slovenske družbe torej homogenizira tudi vrednotne usmerjenosti prostorske rabe, vključno s prevladujočimi bivanjskimi željami.

V prid takšni utemeljitvi izpostavljam izsledke nekaterih javnomnenjskih raziskav vrednotnih usmerjenosti prebivalstva in ene raziskave diskurzivnih praks prostorskih strokovnjakov. Kakor ugotavljamo drugje, v Sloveniji protiurbanosti značilno ne razlikujejo niti vrednotne usmerjenosti na osi konservativno/liberalno niti na osi dejanskih urbano/ruralnih bivanjskih praks (glej Hočevar et al., 2004, Kos et al., 2010). Prav tako pri tem pojavu ni zaznati izrazite variabilnosti po osnovnih demografskih in strukturnih spremenljivkah: spolu, izobrazbi, starosti, dohodku. Nasploh gre za dokaj enakomerno razporejenost pojava po celotnem demografskem spektru družbe. Protiurbani občutek je torej močan tako pri politično levo kakor desno usmerjenih posameznikih in tistih, ki živijo bodisi na podeželju bodisi v mestih (ali predmestjih). To bi bilo mogoče na splošno pojasniti s tremi med seboj povezanimi strukturnimi dejavniki: prvič, z nizko socio-kulturno heterogenostjo ter hkrati še vedno relativno nizko stratificiranostjo družbe¹³, drugič s kulturo mediokracije in egalitarizma in tretjič, z nizko stopnjo bivanjske in zaposlitvene mobilnosti slovenske družbe. S sistemskega stališča bi bila pojasnitev lahko takšna: nizka stopnja systemske diferenciacije je odvisna od objektivne majhnosti sistema in njegovo nepropustnostjo do zunanjega okolja. Ob tem so pomenljivi izsledki Inglehartove longitudinalne raziskave svetovnih vrednot (*World Values Survey*) (1997), kjer se Slovenija na obeh vrednotnih oseh tradicionalno/sekularno-racionalno in preživetveno/samoekspresivno, uvršča v krog relativno modernih družb. Kljub temu pa je na tradicionalno-sekularni osi uvrščena višje kakor na preživetveno/samo-ekspresivni osi, kar kaže, da je (socialna, materialna, kolektivna) varnost

¹¹ To sta bila francoski geograf Jean-François Gravier (1915—2005) in švicarsko-nemški arhitekt ter politik Armin Meili (1892—1981).

¹² Podrobnejšo utemeljitev tipologije družbenih sistemov v kontekstu razvojne logike družb glej v Teune, Mlinar (1978). Avtorja pojasnujeta tudi historično zasnovane razlike v razvojni logiki »majhnih« in »velikih« sistemov. Po našem prepričanju je njuna teorija, ena najcelovitejših znotraj sociološkega pojasnjevanja družbenih sprememb.

¹³ Slovenija ima v primerjavi z deželami EU enega nižjih deležev tuje populacije in eno najnižjih stopenj dohodkovne neenakosti.

Slika 3: Bivanjska usmerjenost, 2004: *Ali nam lahko poveste, kako ste navezani na:*

Vir: Hočevar *et al.*, 2004.

pomembnejša od (individualne) svobode. Nekateri raziskovalci opozarjajo na značilno slovenska protislovja modernizacije, npr. na vrednotno os kolektivizem/individualizem, tudi kot posledico nacionalnega značaja, ki opredeljuje strukturno-institucionalno in vrednotno razsežnost družbe. Kolektivna (nacionalna) pripadnost se prepleta z egalitarizmom (Vehovar, 2009), kolektivizirani socialni kapital se prepleta z nizko avtonomnostjo oblikovanja socialnih omrežij (Iglič, 2004), prevladujejo družinocentrična socialna omrežja (Hlebec, Kogovšek, 2003), v skromnem obsegu pa je socialni kapital dejavnik delovanja znotraj sicer šibke civilne družbe (Adam, 2008). Svojevrsten način (družinocentričnega) kolektivizma so tudi bivanjske strategije in prakse, npr. gradnja hiše za skupno življenje dveh ali več generacij. Pri ugotavljanju vrednotnih usmerjenosti v zvezi z bivanjskimi strategijami v javnomnenjski raziskavi Vrednote prostora in okolja (Hočevar *et al.*, 2004) trdimo naslednje: »Če bi gradil hišo, bi gledal na to, da bi bila zadosti velika tudi za družino mojih otrok«. Pritrdilno je odgovorilo približno 60 % anketirancev. Kolektivizem je tudi identifikacija s tradicionalnim lokalizmom v povezavi z močno teritorialno pripadnostjo v nacionalnem in šibko pripadnostjo v nadnacionalnem okviru (glej sliko 3) (Mlinar, 1992, Hočevar, 2000, 2004).

Diskurzivna analiza besedil prostorskih strokovnjakov v tiskanih medijih in strokovnih publikacijah o ljubljanskem urbanizmu je npr. pokazala, da se protiuurbana ideologija v domačijskih diskurzivnih praksah načrtovalcev prostora kaže predvsem v poudarjanju načel »small is beautiful«, zavračanju vnašanja sodobnih arhitekturnih elementov v staromestna okolja, nacionalnemu brambovstvu in odsotnosti čeznacionalnih urbanističnih referenčnih okvirov (Kos, 2006, Trček, 2006). Izražanje individualne in institucionalne potrebe po vsajanju domačijstva v urbana

okolja je torej del vztrajno delujoče meta ideologije, če uporabimo Rotarjevo epistemološko označbo in znotraj te reprodukcijo praktične protiuurbane ideologije tudi v obdobju socializma in v večji meri še danes. V slovenskih mestih, celo v Ljubljani kot nacionalni prestolnici, se v vsej njeni zgodovini modernizacije niso uspele razviti izrazitejša klasične značilnosti urbanega življenjskega sloga, zlasti urbane kulture in civilne »urbanosti kot načina življenja«¹⁴, kar lahko označimo kot del širšega problema strukturne podurbaniziranosti (razpršena raba prostora, pomanjkljiva in draga komunalna infrastruktura, visoki stroški mobilnosti, podvajanje funkcij ipd.).

Urbanizacijo v Sloveniji, tj. odseljevanje s podeželja in priseljevanje v mesta, je mogoče opredeliti kot demografski in socialno ekonomski proces, ki pa mu ni sledil proces urbane akulturacije ali kulturno socialne akomodacije, če uporabimo klasično »simmelovsko« terminologijo v zvezi z razmerjem med sociacijo in individualizacijo v mestih. Urbana akulturacija, tj. aktivna civilna identifikacija z urbanim načinom življenja priseljenih v mesta, je ves čas po drugi svetovni vojni do danes sorazmerno nizka (Uršič, Hočevar, 2007). S. Meznarič je v delu o socialni distanci med emigranti z območja takratne SFRJ in Slovenci s pomenljivim naslovom: »Bosanci: A kuda idu Slovenci nedeljom« (1986) nenamerno opravila prvo sociološko študijo šibke urbane

¹⁴ Sintagma urbanost kot način življenja (»urbanism as a way of life«) istoimenskega članka Louisa Wirtha iz leta 1938 predstavlja izhodišče izčrpane, tako afirmativne kakor kritiške, presoje ekološke perspektive v sociologiji. Menimo, da je vpliv odvisne spremenljivke, življenjskega okolja s parametri gostote, velikosti in heterogenosti, na delovanje posameznikov še vedno ustrezen analitični pripomoček, obenem pa se zavedamo njegovih omejitev, preživelosti in drugih, tudi metodoloških, pomanjkljivosti. (podrobneje glej v Uršič Hočevar, 2007:19–24).

akulturacije Slovencev z opisom njihovega »pobega« iz mest v svoja izvorna podeželska okolja ob koncu tedna. Emigranti so, kakor ugotavlja, predstavljali pomemben segment sicer skromne socio-kulturne heterogenosti in torej omogočali nastanek vsaj minimalne urbanosti kot načina življenja v slovenskih mestih.

Na podlagi klasične Wirthove ekološke zasnove »urbanizma kot načina življenja« (1938) bi lahko rekli, da gostota, velikost in heterogenosti v slovenskih mestih niso dovolj izražene ali pa med seboj niso dovolj usklajene, da bi lahko vplivale na njihovo distinktivno delovanje za urbano akulturacijo. Ključna je behavioralna konceptualna ideja o vlogi treh spremenljivk. Mesto s svojo velikostjo in številom prebivalcev, njihovo gostoto in socio-kulturno heterogenostjo ustvarja različne vzorce družbene organiziranosti ter posledično urbani način življenja. Torej, večje ko je mesto (večji populacijski agregat), bolj ko je gosto naseljeno in bolj kot je socialno-kulturno heterogeno, bolj je relativno izrazita urbanost kot način življenja. Če manjka eden od treh opredeljujočih delov ali če je ena od spremenljivk šibko izražena, na primer gostota oziroma populacijska koncentracija, ne glede na navzočnost ali moč izraženosti ostalih, je, vsaj na analitični ravni, izrazitost pojava okrnjena in nepopolna.

Uporabnost izvorne Wirthove konceptualizacije severno-ameriških mest iz obdobja pred procesi suburbanizacije je za slovenske razmere sicer izrazito omejena, vseeno pa omogoča vsaj okvir pri pojasnjevanju strukturne podurbaniziranosti in oblikovanja vrednot prebivalstva v daljšem časovnem obdobju. Seveda je z današnjega stališča ubikvitetne dostopnosti življenje v mestu v sodobnih družbah res vse manj instrumentalna nujnost in vse bolj refleksivna izbira. »Wirthovska« izvorna konceptualizacija se zato danes vse bolj navezuje bodisi na pojmovanje (izbranega) *urbanega življenjskega sloga* in ne več toliko na dejansko urbano ali neurbano bivanjsko lokacijo, zlasti glede ponotranjenja vrednot *civilnosti* ter participacije ali vsaj podpore pri ohranjanju »strnjene pestrosti« (npr. večkulturnosti) v prostoru. Premisa o prevladujočem zavračanju takšnega življenjskega sloga v Sloveniji, najprej na podlagi orisane faktografske evidence (poglavje 2), in nato z interpretacijo empirične evidence pri javnomnenjskem raziskovanju vrednot o bivanjskih strategijah in željah ter o rabi prostora nasploh, izpeljujemo trditev o pojavu v nasprotni smeri od izvorne Wirthove opredelitve, tj. o slovenski »protiurbanosti kot načinu življenja«¹⁵.

Stalna strukturna podurbaniziranost v Sloveniji torej tudi v času socializma politično ni bila ovrednotena kot razvojni problem v procesu modernizacije družbe,

¹⁵ Naše pojmovanje ni preslikava Gansove kritike Wirthovega koncepta (1968) z uvedbo sintagme »suburbanost kot način življenja« in njegovo trditvijo o življenjskih ciklikih posameznika pri izbiri bivanjske lokacije, saj rezultati javnomnenjskih raziskav kažejo, da demografske spremenljivke starosti, maritalnega statusa ipd. v Sloveniji bistveno ne vplivajo na bivanjsko usmerjenost. Za podrobnejšo obravnavo glej v Hočevar, 2000.

temveč se je, nasprotno, skladno s predhodnimi obdobji, afirmativno izrabljala v ideološke namene kot dokaz humanih, kakovostnih in naravnih bivanjskih razmer (kakovosti življenja) večinskega prebivalstva na podeželju – v majhnih naseljih ali na samem. V diskurzivnih praksah *urbanost kot način življenja* z Wirthovskimi kombiniranimi elementi heterogenosti, gostote in velikosti kot bivanjska, civilna in kulturna praksa ter glede na segmentacijo družbenih vlog torej ni bil afirmativno ali vsaj racionalno ovrednotena. Urbanost je bila prikazovana kot negativna okoliščina industrijskega razvoja, ki se ji Slovenija s politiko decentralizacije ali policentrizma uspešno izogiba. Če diskurz mestnih upravljavcev, strokovnih razpravljavcev in celo nekaterih akademskih zapisov, zlasti v obdobju socializma, označimo s kancem cinizma, bi lahko rekli, da so bili pomembni zlasti »pravi«, človeški, skratka vsebinski problemi nehumanosti mest. Prevladoval je torej diskurz tradicije Toenniesovega »*gemeinschaft*« (skupnosti), enačenje mestnega življenja s stereotipi nehumanosti in odtujenosti ter negativno ovrednoteno formalizacijo odnosov. Manjkal pa je diskurz »*gesellschaft*« (družbenosti), zlasti z vidika individualizirane civilnosti ali civilne družbenosti. S tem je bil marginaliziran tudi značilnejši kulturološki diskurz urbanosti kot dejavnika modernizacije družbe. Industrijska urbanizacija je bila razumljena kot nekakšen izgon iz idealiziranega podeželja, prizadevanja za bolj humano mesto pa obupno prizadevanje za ponovno, vsaj približno vzpostavitev izgubljene podobe raja.

4. Protiurbana ideologija znotraj vrednotnih vzorcev: raziskovanje stališč o bivanjskih usmerjenostih, rabi prostora in okoljski ozaveščenosti

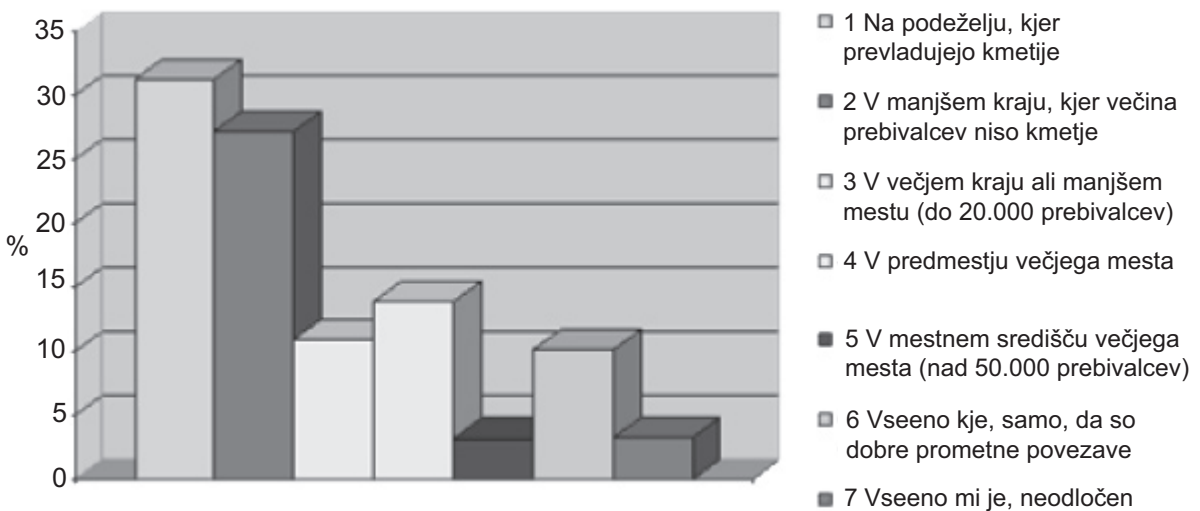
Morebitna temeljna kritiška očitka našega dosedanega načina obravnave razvoja slovenskega poselitvenega razraščanja in njegovega povezovanje z oblikovanjem protiurbane ideologije bi lahko bila dva: prvi očitek bi lahko bil vzročni: slovenski primer ni edinstven, temveč prej univerzalen (in »samoumeven«) družbeno prostorski učinek individualizacije v večini industrializiranih (in urbaniziranih okolij) okolij, razlikoval naj bi se le v intenzivnosti. Želja večine ljudi po »hiši z vrtom« v suburbanem ali ruralnem okolju naj bi bila bolj ali manj prevladujoča, njena izpolnitev pa naj bi bila odvisna od posamičnih prostorskih politik in družbene stratifikacije¹⁶. Drugi očitek bi lahko bil interpretativen: protiurbanost je analitični konstrukt, ki temeljna Wirthovi

¹⁶ Konceptualne analize in izsledki empiričnih raziskav o tem vprašanju so nasprotujoča, hkrati pa je empirična evidenca med različnimi družbenimi okolji le redko primerljiva. V zadnjem času vse več raziskovalcev ugotavlja, da na bivanjske usmerjenosti bolj kakor intrinzični (npr. življenjski slog) vplivajo strukturni dejavniki v posamičnih nacionalnih, regionalnih ali celo lokalnih okoljih (glej Jetzkowitz, 2007, Andreotti et al., 2012). Vendar doslej nismo našli empiričnih izkazov, kjer bi tako kakor v Sloveniji več kakor 95 % prebivalcev najraje bivalo v samostojni individualni ali družinski hiši.

deterministični behavioralno-ekološki konceptualizaciji o vplivu grajenega okolja na oblikovanje osebnosti (in posledično vrednotnih usmerjenosti). Odgovor na oba pričakovana očitka je, da naša interpretacija vzrokov in učinkov poselitvenega razraščanja ni nujno edina in celovita, niti ne oporeka omejeni pojasnjevalni moči Wirthovega koncepta pri oblikovanju vrednotnih usmerjenosti. Vrednotne usmerjenosti, ki po našem prepričanju vsaj nakazujejo, če že ne dokazujejo tezo o protiurbanosti kot načinu življenja v Sloveniji smo na podlagi dveh javnomnenjskih raziskav podrobneje

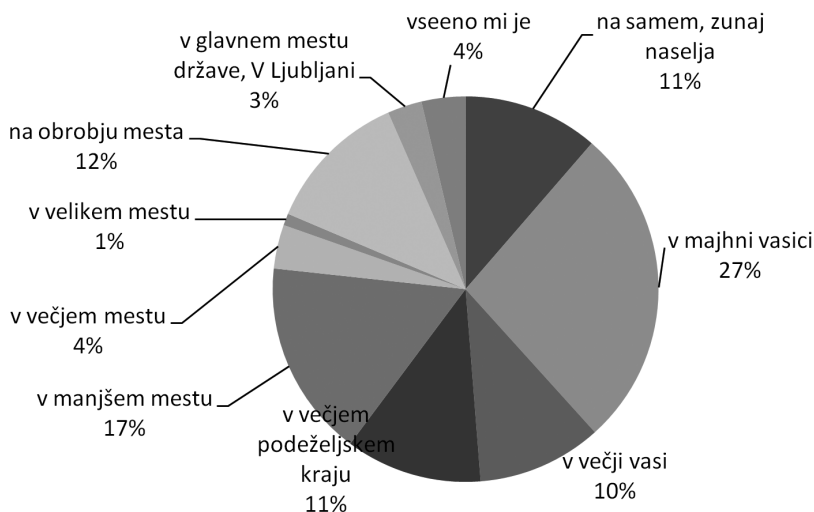
interpretirali drugje (glej Uršič, Hočevar, 2007). Tu kot ponazoritev navajamo nekatere ugotovitve. V raziskavah Vrednote prostora in okolja (Hočevar et al., 2004) in Socialno prostorski vplivi avtocest v Sloveniji (Kos et al., 2002) smo na reprezentativnem slovenskem vzorcu in vzorcu ljubljanske urbane regije anketirance spraševali, v kakšnem okolju in v kakšni vrsti bivališča bi najraje živeli, če bi imeli možnost izbire. V raziskavi leta 2004 so bile spremenljivke o vrsti najbolj zelenega okolja nekoliko bolj razčlenjene in deloma različno poimenovane, kljub temu pa so rezultati primerljivi (slika 4, 5). Odgovori

Slika 4: Bivanjska usmerjenost, 2002: V kakšnem okolju bi živeli, če bi imeli možnost izbire?

Vir: (2002) Socialno prostorski vplivi avtocest v Sloveniji 2002, Center za prostorsko sociologijo, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, Ljubljana. Vzorec, Slovenija, N= 1155.

Slika 5: Bivanjska usmerjenost, 2004: Kje bi najraje živeli, če bi lahko izbirali?

Vir: Hočevar, M. et al. (2004). Vrednote prostora in okolja (trifazno in končno poročilo). Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, Center za prostorsko sociologijo. Vzorec, Slovenija N=1175.

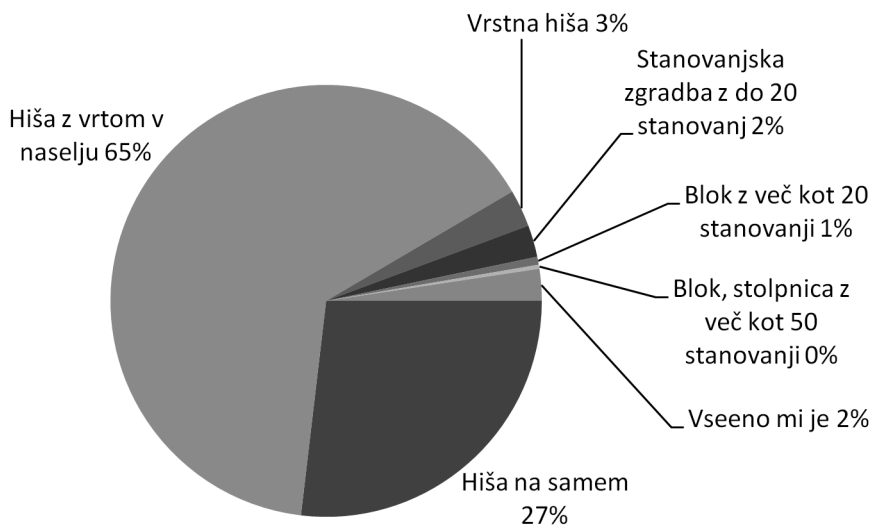
glede bivanjskih usmerjenosti v obeh raziskavah izražajo izrazito šibko željo po življenju v mestu, vključno z glavnim mestom (približno 3 %), zmerno željo po življenju v suburbanem okolju (približno 13 %) in močno željo po življenju na manj gosto naseljenih, podeželskih območjih (skupaj približno 68 %). Med anketirance, imenovali smo jih utilitaristi, je približno 10 % takšnih, ki do konkretnega okolja in načina bivanja nimajo posebnega – ne odklonilnega, ne afirmativnega — odnosa, saj je zanje ključno merilo (avtomobilska) dostopnost. Ti rezultati relativizirajo prevladujočo domnevo večine analitikov, da aktualna usmerjenost v razpršeno poseljevanje v Sloveniji najbolje pojasnjujejo utilitarni vzvodi časovno-prostorske racionalnosti, zlasti pospešene gradnje avtocestnega omrežja, ki znatno povečuje dostopnost v prostoru. Naša domneva o kulturnozgodovinski in Meta ideološki zakoreninjeni proturbanosti v slovenski populaciji se v tem okviru izkazuje za precej realistično, kar nakazujejo tudi druge ugotovitve o bivanjskih strategijah v obeh raziskavah.

Vprašanji »Kako bi najraje stanovali, če bi imeli možnost izbire?« (slika 6) in »Če bi se morali danes odločiti o reševanju stanovanjskega vprašanja, za kaj od navedenega bi se odločili, če bi lahko sami izbirali?« (slika 7)¹⁷ merita zaželeno vrsto bivališča. Obe vprašanji posredno nakazujeta željo po neurbani in razpršeni rabi prostora. Anketiranci bi se v veliki večini odločili za bivanje v hiši z vrtom in hiši na samem (skupaj 92 %), enostanovanjsko

hišo ali bivanjsko enoto pa bi gradilo ali kupilo 65 % vprašanih. Podatek, da bi 38 % vprašanih hišo gradilo, posredno kaže, da potreba (verjetno deloma tudi želja) po samograditeljstvu, ki je bila tudi v obdobju socializma najpogostejši način reševanja stanovanjskega vprašanja, ostaja praktično nespremenjena (glej poglavje 2). Podatek, da bi le 2 % vprašanih bivališče najelo, kaže na dvoje: prvič, močno tradicionalen odnos do lastništva nepremičnine, ki ga povezujemo s fenomenom domačijstva in pojmovanjem najemniškega statusa kot znamenja revščine, in drugič, izrazito nizke pričakovane bivanjske ter delovne mobilnosti. Oboje smo navzkrižno preverjali z drugimi vprašanji v anketi (npr. »Kolikšna je verjetnost, da se boste v naslednjih petih letih preselili v drug kraj?«, »Koliko časa boste živeli tu, kjer živite sedaj?«, »Ali nam lahko poveste, kolikokrat ste se v življenju že preselili v kakšen drug kraj, ki je od vašega rojstnega kraja oddaljen več kot 15 kilometrov?«) (slika 8). Približno 69 % vprašanih v celotnem vzorcu meni, da se do konca življenja ne bodo selili iz objektov, kjer živijo sedaj, devet odstotkov pa jih navaja, da bodo tam ostali še najmanj deset let (slika 9). V starostni skupini nad 60 let je bila povprečna pogostost selitve v kraj, ki je oddaljen več kakor 15 km od kraja rojstva, 2,61-krat, 39 % pa jih živi v kraju rojstva brez preselitve dlje kakor eno leto.

Sodeč po podatkih, ki kažejo na vrednotne usmerjenosti, povezane z rabo prostora, prostorske prakse in bivanjske strategije prebivalcev Slovenije, lahko tudi v prihodnosti

Slika 6: Bivanjska usmerjenost, 2004: Kako bi najraje stanovali, če bi imeli možnost izbire?

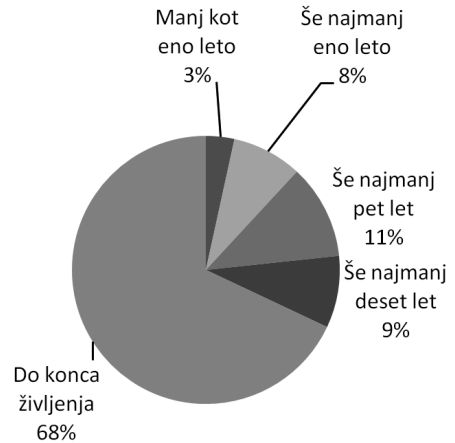
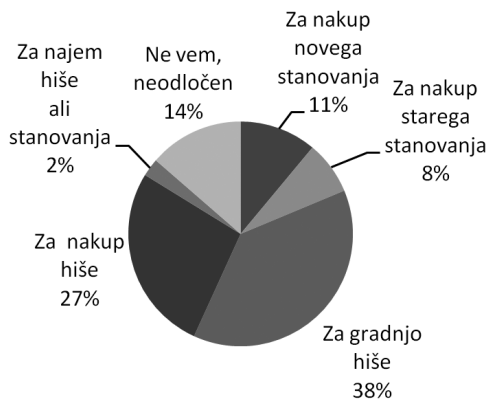

Vir: Hočevar, M. et al. (2004). Vrednote prostora in okolja (trifazno in končno poročilo). Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, Center za prostorsko sociologijo. Vzorec, Slovenija N=1175.

¹⁷ Študija, ki so jo opravili Mandič, Cirman et al. (2006), kaže podobne rezultate o pričakovani in dejanski mobilnosti ter stanovanjskih strategijah. S. Mandič izpostavlja, da je zaradi specifičnih razmer, zlasti visokega deleža bivanja v individualnih hišah v Sloveniji in močnih sorodstvenih omrežjih, visok delež tistih, ki se ne odločajo za selitev, temveč za prilagoditev stanovanja »na mestu« (in situ) (glej podrobneje str. 71–72).

pričakujemo nizko stopnjo pripravljenosti za življenje v večjih prostorskih agregatih, tj. v razmerah večje gostote in heterogenosti. Iz raziskovalnih podatkov je razvidno, da tudi sedaj živeči prebivalci mest in ne le tisti, ki tam ne bi živeli, niso afirmativno razpoloženi do značilnosti,

Sliki 7, 8: Bivanjska usmerjenost, 2004: Če bi se morali danes odločiti o reševanju stanovanjskega vprašanja, za kaj od navedenega bi se odločili, če bi lahko sami izbirali?, Koliko časa boste živeli tu, kjer živite sedaj?

Vir: Hočevar, M. et al. (2004). Vrednote prostora in okolja (trifazno in končno poročilo). Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, Center za prostorsko sociologijo. Vzorec, Slovenija N=1175.

ki uokvirjajo urbanost kot način življenja.

Namen naše dosedanje analize je bilo ugotavljanje medsebojne povezanosti zgodovinskih in ideoloških silnic, ki so vplivale na družbeno-prostorske procese in so hkrati utrjevale vrednotne usmerjenosti k razpršeni poselitvi ter ekstenzivnemu trošenju (bivanjskega) prostora v Sloveniji. Izhajali smo iz uveljavljenih splošnejših ugotovitev, da imajo vrednote pomembno vlogo v legitimiziranju družbenih, političnih in ekonomskih institucionalnih praks. V nadaljevanju bomo prepričljivost naše interpretacije o povezanosti obeh silnic skušali podpreti z obravnavo protislovnega okoljskega dojemanja. Zagovarjamo namreč trditev, da se v Sloveniji protiurbanost kot način življenja znotraj vrednotnih usmerjenosti, skupaj s praktično ideologijo domačijstva, veže na enačenje afirmativnega domačijstva z okoljem ali celo z okoljsko ozaveščenostjo. To pomeni, da je razpršena poselitev v majhnih naseljih ali na samem, izven naselij, in v prosto stoječih objektih sprejeta kot okoljsko bolj sprejemljiva kakor strnjena poselitev v večjih naseljih (mestih) v večstanovanjskih objektih. Ali drugače: osnovni vir okoljske degradacije naj bi bila mesta (in urbani način življenja). Pogost izvor takšnega dojemanja, seveda kjer koli, ne samo v Sloveniji, je delno in poenostavljeno dojetje celotne razsežnosti degradacije okolja z onesnaževanjem v ožjem pomenu, kjer raba in načini ter volumni »trošenja« prostora sploh niso zajeti v kontekst problema okoljske degradacije. Implicitna predpostavka, da je prebivanje »v naravi« ali na podeželju samo po sebi okoljsko bolj sprejemljivo kakor prebivanje v mestih, ni navzoča samo v večjem delu javnosti in ni nujno pogojena z ideološko-političnimi predznaki, temveč je lahko do določene mere institucionalizirana. Ob tem je značilno enačenje načel »živeti z naravo« in »živeti v naravi«, kar je pomemben vir protiurbanih občutkov med okoljsko bolj ali manj ozaveščenimi posamezniki in skupinami.

V zvezi s tem je zanimivo tudi vprašanje, ali ljudje, ki živijo v mestih, podobno ali različno dojemajo okolje nasploh in posebej ekstenzivno trošenje bivanjskega prostora kakor tisti, ki živijo na podeželju, v manjših naseljih, v predmestjih, na samem in v lastniški samostojni hiši. V naši analizi to vprašanje lahko tudi zaostriamo: ali imajo ljudje, katerih izbira (ne prisila!) ali njihova želja je življenje v mestu in sprejemajo *urbanost kot način življenja*, različno okoljsko doživljajo ekstenzivno trošenje bivanjskega prostora kakor ljudje, ki živijo ali želijo živeti na podeželju, v manjših naseljih, v predmestjih, na samem in v lastniški samostojni hiši. Kakor smo nazorno nakazali (glej slike 6–8), obstaja veliko nesorazmerje med prvo in drugo, imenujmo ju, proti- in prourbano kategorijo vprašanih v vzorcu obeh raziskav. V Sloveniji je torej v povprečju, brez upoštevanja demografskih variabilnosti (starosti, spola, izobrazbe), le približno 5–6 % tistih, ki jih lahko uvrstimo v prourbano kategorijo¹⁸. Ti dve analitični kategoriji bomo v nadaljevanju upoštevali pri utemeljitvi protislovnega okoljskega dojemanja in posledično enačenja ruralnosti in okoljskosti (zlasti neokrnjene narave).

Kakor ugotavljajo nekateri avtorji, je pomen »živeti z naravo« nejasen tako med tako imenovanimi zmernimi *new age* zagovorniki »organske družbe« kakor tudi med ti. »zelenimi radikalisti«. Še vedno je navzoča tudi znotraj okoljskega mainstreama, v institucionalnih okoljskih politikah in celo med raziskovalci okoljske problematike (glej v Beatley, Manning, 2005, Pepper, 2010). Tako je tudi protiurbane ideologije okoljskosti ni mogoče povsem jasno umestiti na oseh konservativno/liberalno, tradicionalno/moderno in domačijsko/svetovljansko.

¹⁸ Podrobnejša analiza je pokazala zlasti variabilnost po starosti in izobrazbi, vendar ta ni izrazita. V starosti do 29 let približno 8 %, z visoko izobrazbo (vključno z magistriranjem in doktoratom) približno 7 % (glej Hočevar et al., 2004:23–25).

Slika 9 : Posebni Eurobarometer: nabor spremenljivk za merjenje okoljske zavesti

Ko se ljudje pogovarjamo o »okolju«, naj kaj od spodaj navedenega najprej pomislimo?	Iz spodnjega seznama prosimo izberite pet ključnih okoljskih vprašanj, ki vas najbolj skrbijo.
<ul style="list-style-type: none"> - onesnaževanje v mestih - zaščita narave - okoljsko stanje, ki ga bodo nasledili naši otroci - zelena in prijetna krajina - odgovornost posameznika za izboljšanje okoljskega stanja - kakovost življenja, kjer živim - potresi, poplave in druge naravne katastrofe - uporaba naravnih virov za udobno življenje 	<ul style="list-style-type: none"> - onesnaženost vode (morja, reke, jezera, podtalni viri itd.) - katastrofe, ki jih je povzročil človek (velika razlitja nafte, industrijske nesreče, ipd.) - podnebne spremembe - onesnaženost zraka - vpliv kemikalij v vsakodnevnih proizvodih na naše zdravje - naravne nesreče (potresi, poplave, itd.) - naraščanje odpadkov - kmetijsko onesnaževanje (uporaba pesticidov ipd.) - izčrpavanje naravnih virov - uporaba genetsko spremenjenih organizmov v kmetijstvu - izguba biotske raznovrstnosti (izumrtje živalskih in rastlinskih vrst itd.) - problemi mest (prometni zamaški, onesnaževanje, pomanjkanje zelenih prostorov itd.) - posledice sedanjega načina prometa (povečana uporaba osebnega avtomobila, avtocest, letalskega prometa, itd.) - naše potrošniške navade - zvočno onesnaževanje

Vir: prirejeno po EC, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_217_sum_en.pdf.

Morda ta nejasna okoliščina vsaj delno lahko pojasni eno značilnejših in dobro raziskanih inkongruentnosti sodobnih družb: visoko stopnjo deklarativne prokoljske usmerjenosti (zaskrbljenosti, zavedanja) in nizko stopnjo prookoljskega delovanja (obnašanja). Inkongruentnost znotraj prookoljskih vrednotnih usmerjenosti je, kar je naša ključna domneva, zelo verjetno povezana tudi z *aprostorskim* dojemanjem okoljskih problemov, posebej v zvezi z bivanjskim (vključno infrastrukturnim in komunalnim) trošenjem prostora. Povezava fenomena sodobnega potrošništva z okoljskimi vrednotami je sicer raziskovalna stalnica znotraj kvantitativnih meritev tako imenovanega okoljskega odtisa¹⁹ in javnomnenjskega preučevanja, vendar tudi tu prevladuje »onesnaževalska« optika trošenja potrošnih dobrin ali enot (*per capita* ali na gospodinjstvo) (Høyer, Holden, 2003).

V okviru naše obravnave nas zanima *aprostorskost* v zvezi z okoljsko ozaveščenostjo, ko gre za preučevanje javnega mnenja. Ugotavljamo, da so meritve in interpretacije okoljske ozaveščenosti pomanjkljive, saj ne upoštevajo in posledično pri anketirancih ne zaznajo enega ključnih problemov, tj. odnosa do (ekstenzivne) potrošnje bivanjskega prostora. Pregled referenčnih, bodisi regionalnih, nacionalnih ali mednarodnih

primerjalnih raziskav pokaže, da so nabori spremenljivk, ki omogočajo oblikovanje tipologije okoljske zavesti ob sicer sofisticiranih merskih instrumentih, bolj ali manj ponavljajoči se in podobni. To velja vključno za najpogostejše uporabljeno lestvico NEP (*nova okoljska paradigma*), kjer je sklepanje o vrednotnih usmerjenostih v zvezi s porabo bivanjskega prostora mogoče le posredno in ne eksplicitno. Tako so tudi rezultati in razlage maloštevilnih raziskav, kjer avtorji skušajo ugotavljati razlike o okoljski zavesti urbanega in ruralnega prebivalstva, izrazito pomanjkljivi (Berenguer *et al.*, 2005). Če kot primer utemeljitve pomanjkljivega nabora spremenljivk za preverjanje prostorskega in bivanjskega potrošništva v povezavi z okoljsko zavestjo vzamemo raziskavo Eurobarometer (2005)²⁰, ugotovimo, da spremenljivke pri dveh ključnih vprašanjih: prvega, ki se glasi *Ko se ljudje pogovarjamo o »okolju«, naj kaj od spodaj navedenega najprej pomislimo?* in drugega ki se glasi, *Iz spodnjega seznama prosimo izberite pet ključnih okoljskih vprašanj, ki vas najbolj skrbijo!*, ne omogočajo merjenje navedenega razmerja, razen posredno (npr. način prometa) (slika 9).

Podoben nabor spremenljivk je značilen tudi za longitudinalno raziskovanje vrednot Slovensko javno mnenje s posamičnimi okoljskimi »baterijami« (Bernik, Malnar eds., 2004). Tudi v naših raziskavah o vrednotah,

¹⁹ Analiza okoljskega odtisa izračunava ali ocenjuje prisvojitve zemljišča na osebo za proizvodnjo katere koli in vsake potrošne enote z deljenjem povprečne letne potrošnje z enoto (kg/oseba) z njeno povprečno letno produktivnostjo. Skupno povprečje okoljskega odtisa na osebo torej dobimo z vsoto vseh območij ekosistemov, prisvojenimi z vsemi nakupljenimi dobrinami (enotami) za posameznika, da s tem napolni svojo potrošniško »vrečo« dobrin in storitev (Rees *et al.* 1996). Vendar pa tudi ta metoda zanemara trošenje samega (bivanjskega) prostora *per capita*.

²⁰ Posebna primerjalna raziskava Evropske komisije v okviru urada za raziskovanje javnega mnenja: Eurobarometer: *The attitudes of European citizens towards environment* zajema države članice EU. Izvajalci opredelijo cilj raziskave, ki je spodbujanje okoljskega zavedanja in hitrejšega doseganja sonaravnega razvoja v EU (2008, str. 2).

vezanih na prostor in okolje (*ibid.* 2002, 2004, 2010), in tu gre za samokritično oceno, obravnavane problematike nismo zadovoljivo javnomnensko raziskali, ker smo se v njih osredotočali na vidike bivanjskih usmerjenosti, želja in strategij. Domnevamo pa, da prav longitudinalno spremljanje bivanjskih želja in strategij, skupaj z analizo faktografskih agregatnih podatkov o dejanski potrošnji bivanjskega prostora, vsaj posredno in okvirno lahko pojasni težo aprostorskiosti pri oblikovanju okoljske ozaveščenosti. Če namreč vsaj okvirno drži ugotovitev, ki izhaja iz naše dosedanje kulturno zgodovinske in empirične analize o močni individualni ter kolektivni protiturbanosti vrednotni usmerjenosti v Sloveniji, je torej umestno sklepanje, da ta vpliva tudi na pozitivno okoljsko vrednotenje razpršene poselitve in prebivanja v samostojnih hišah. Ob tem seveda upoštevamo tudi splošno ugotovitev o siceršnji inkongruentnosti visoke stopnje deklarativne prookoljske usmerjenosti in nizke stopnje dejanskega prookoljskega ravnanja, ki Slovenijo, glede na navedene mednarodne raziskave, uvršča v evropsko povprečje. Zaradi pomanjkanja ustreznih spremenljivk v javnomnenskih anketah, ki bi omogočile merjenje tega pojava, ostaja naše sklepanje o tem, da ljudje njihovega ekstenzivnega trošenja prostora v bivanjske namene ne povezujejo z njihovim protikoljskim ravnanjem ali da ga celo dojemajo kot prookoljskega, le predvidevanje. Mogoča pa je posredna, preliminarna analiza obstoječe empirične evidence, za vsaj delno odpravo spekulacije in za preverjanje naše domneve.

Na vprašanje: *Ali ljudje, katerih izbira (ne prisila!) ali njihova želja je življenje v mestu in sprejemajo urbanost kot način življenja, različno dojemajo okolje glede ekstenzivnega trošenja bivanjskega prostora kakor ljudje, ki živijo ali želijo živeti na podeželju, v manjših naseljih, v predmestjih, na samem in v lastniški samostojni hiši?*, delno lahko odgovorimo. Ali preprosteje: zanima nas, če obstaja kakršna koli korelacija med pro- ali protiturbanostjo in pro- ali protikoljskostjo. Za ponazoritev lahko uporabimo nekatera anketna vprašanja v raziskavi o kakovosti življenja v ljubljanski urbani regiji (spremenljivke) (Kos *et al.*, 2010)²¹ in jih med sabo križamo z demografskimi spremenljivkami. To lahko skušamo narediti z zgoraj navedeno analitično delitvijo na kategoriji pro- in protiturbanosti anketirancev. Izbrali smo tri zastavljene afirmativne in znikane trditve oz. dele anketnih vprašanj v vprašalniku, za katere menimo, da vsaj posredno zadevajo okoljsko ozaveščenost. Te trditve so: a) odnos do prebivanja v mestnem jedru, b) odnos do plačevanja davka za neizkoriščen prostor v stanovanju ali hiši in c) odnos do omejitve osebnih avtomobilov v korist javnega prometa. Nato smo izbrali štiri demografske

spremenljivke: prva je vrsta dejanskega bivališča, druga je vrsta zelenega bivališča, tretja je vrsta dejanskega bivanjskega okolja in četrta vrsta zelenega bivanjskega okolja. Demografske spremenljivke v tem kontekstu nakazujejo urbanost ali protiturbanost kot način življenja, trditve pa potencialno korelacijo z okoljsko ozaveščenostjo glede bivanjskega trošenja prostora. Za preverjanje domneve o tem, da ljudje njihovega ekstenzivnega trošenja prostora v bivanjske namene ne povezujejo z njihovim proti-okoljskim ravnanjem ali da ga celo dojemajo kot prookoljskega, smo izbrali vprašanje o okoljski osveščenosti: *»...kako pomembna je za vas v življenju okoljska osveščenost?«*. Upoštevali smo tiste, ki so odgovorili *dokaj pomembna* in *zelo pomembna* (slike 10–13). Preprosta in seveda zgolj preliminarna analiza križanja izbranih trditve s »prostorskimi« demografskimi spremenljivkami in z »okoljsko« spremenljivko kaže na pričakovano povezanost (ali vpliv) vrste bivališča in vrste bivanjskega okolja anketirancev s stališči o trošenju bivanjskega prostora.

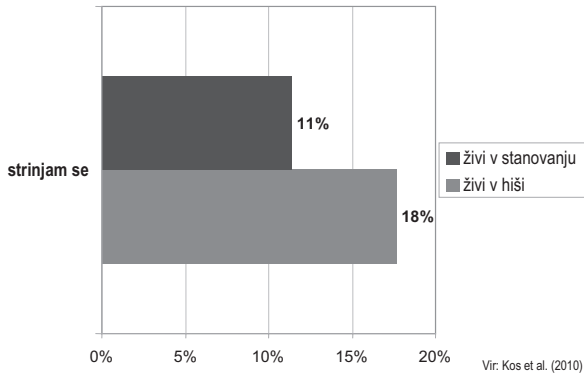
Tisti, za katere je okoljska osveščenost pomembna vrednota in ki živijo ali bi želeli živeti na podeželju in v samostojni hiši, bolj »slabšalno« vrednotijo prebivanje v mestnem središču, manj pristajajo na omejevanje avtomobilskega prometa v korist javnega prometa in so manj naklonjeni sankcioniranju zaradi ekstenzivnega trošenja bivanjskega prostora kakor tisti, ki živijo ali bi želeli živeti v mestu in stanovanju. Deklarativna okoljska ozaveščenosti obeh analitičnih kategorij (pro- in protiturbanosti) sicer ni značilno različna²², vendar pa prav ta podatek nakazuje na domnevno protislovno okoljsko dožemanje zlasti protiturbanosti kategorije anketirancev. Na podlagi opravljenih analiz namreč sklepamo na protiturbanost usmerjenost ob hkratni samoznavi, da ta ni v nasprotju z njihovo hkratno izraženo prookoljsko usmerjenostjo. Ta ugotovitev je skladna z našo trditvijo o aprostorskiosti okoljske ozaveščenosti kot posledici enačenja afirmativnega ruralizma z okoljskostjo, kjer je etična usmerjenost »živeti z naravo« enačena z načelom »živeti v naravi«. Podatek glede okoljske ozaveščenosti o nizki diferenciaciji okoljske osveščenosti med pro- in protiturbanostjo analitično kategorijo pa interpretiramo z dobro raziskano inkongruentnostjo visoke stopnje deklarativne prookoljske usmerjenosti in nizke stopnje dejanskega prookoljskega ravnanja prebivalstva. Ob tem, ko poudarjamo predhodnost tukajšnje obravnave, soglašamo s tistimi avtorji, ki opozarjajo na strukturno in socialno-demografsko kompleksnost ugotavljanja

²¹ Reprezentativni vzorec raziskave je ljubljanska urbana regija (LUR) z ekstenzijami posebnih vzorcev na nekatera območja sprawla izven LUR. Za analizo v tem besedilu je uporabljena skupna osnovna populacija in tri razširitve, N=1124. Izbrana vprašanja (trditve) so del širše baterije, kjer smo preverjali anketirancev odnos do kakovosti življenja in rabe bivanjskega prostora v mestnem središču, v predmestjih in na podeželju.

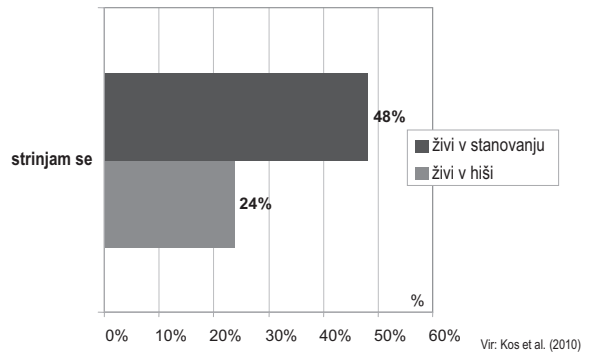
²² Berenguer *et al.* po pregledu literature ugotavljajo, da je dosedanje, sicer skromno, raziskovanje razlik o okoljski ozaveščenosti med urbano in neurbano (suburbano, ruralno) populacijo prineslo nasprotujoče rezultate. V večjem delu raziskav, zlasti oprtih na NEP, ugotovitve kažejo na višjo stopnjo okoljske ozaveščenosti urbane populacije. V istem članku ob predstavitvi raziskovalnih rezultatov na španskem primeru pa avtorji ugotavljajo višjo stopnjo deklarativne prookoljske usmerjenosti pri urbani populaciji in nizko stopnjo dejanskega prookoljskega ravnanja ter obratno pri ruralni populaciji (2005:36). Ob tem je treba opozoriti, da tudi v tej raziskavi ni upoštevana prostorska spremenljivka, tj. trošenje volumna bivanjskega prostora, ki je predmet naše obravnave in obenem kritike tovrstnih raziskav.

Slike 10—13: Protiurbanost in okoljska zavest: stališča

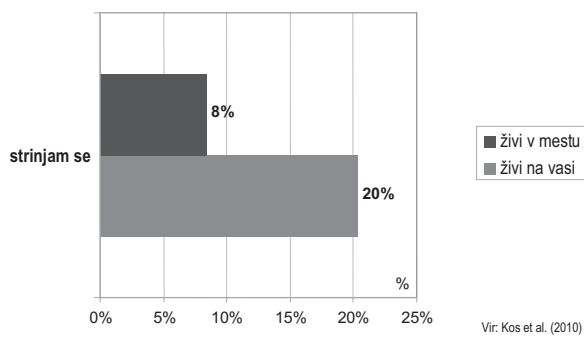
Strinjanje s trditvijo:
"Prebivanje v starem mestnem jedru je primerno za tiste, ki si ne morejo zagotoviti kaj boljšega."

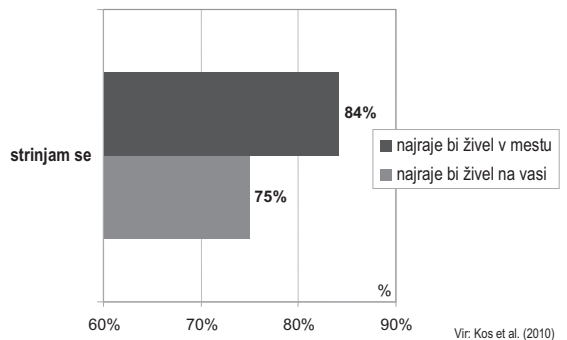
Strinjanje s trditvijo:
"Tisti, ki imajo veliko neizkoriščenega prostora v svojem stanovanju ali hiši, naj plačajo višji davek na nepremičnine"

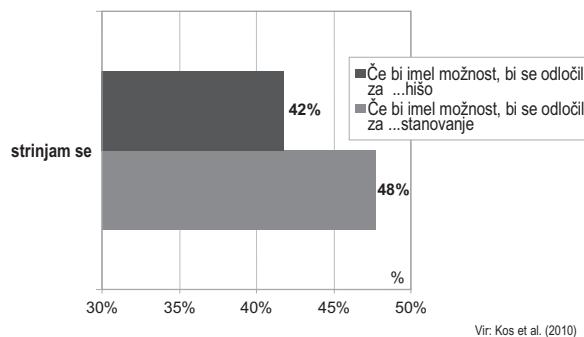
Strinjanje s trditvijo:
"Prebivanje v starem mestnem jedru je primerno za tiste, ki si ne morejo zagotoviti kaj boljšega"

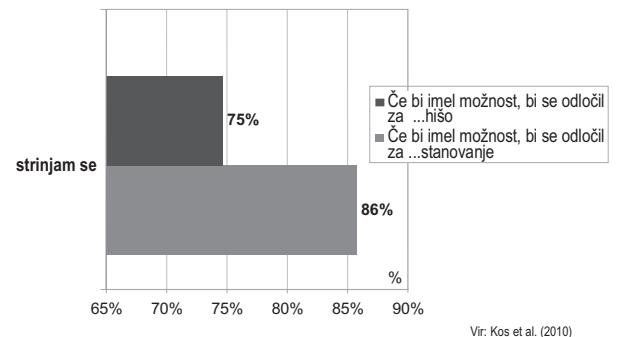
Strinjanje s trditvijo:
"Avtobusi javnega potniškega prometa bi morali imeti prednost, četudi bi to pomenilo večje omejitve za voznike osebnih avtomobilov"

Strinjanje s trditvijo:
"Tisti, ki imajo veliko neizkoriščenega prostora v svojem stanovanju ali hiši, naj plačajo višji davek na nepremičnin"

Strinjanje s trditvijo:
"Avtobusi javnega potniškega prometa bi morali imeti prednost, četudi bi to pomenilo večje omejitve za voznike osebnih avtomobilov"

Vir: Kos et al.

okoljskih stališč in vrednot ter o potrebi po natančnejših in bolj diferenciranih merskih instrumentih za njihovo

analizo (Lutz, 1999:260, Berenguer et al., 2005:135—137). Naš temeljni analitični argument je, da je v prihodnjih

empiričnih raziskovanjih okoljske usmerjenosti nujno potreben nabor spremenljivk, kjer ne bi prevladovalo *aprostorsko* merjenje onesnaževalske zavesti individualnih in kolektivnih akterjev, temveč merjenje, kjer bi merski instrument okoljskosti zaznal odnos anketirancev do ekstenzivnega trošenja bivanjskega prostora, odnosa do poselitvenega razraščanja in razpršene, nestrjene poselitve nasploh. Ne gre torej za etimološko vprašanje razlikovanja med pojmom okoljevarstvo (environmentalism) in ekologija (ecology), temveč za epistemološko in etično vprašanje razmerja med naravo in grajenim prostorom.

5. Sklep

Problem poselitvenega razraščanja je že dalj časa neizbežno eden pomembnejših izzivov v zvezi z mejami rasti in sonaravnostjo v dolgoročni perspektivi. Do poselitvenega razraščanja v večjem delu sodobnih družb ni prišlo zaradi rasti prebivalstva, temveč nasprotno, vzrok zanj je njeno upadanje, zlasti vrednotnih vzorcev, kar je značilno tudi za Slovenijo. Manifestira se v vztrajnih vrednotnih usmerjenostih k razpršeni poselitvi in ekstenzivnemu trošenju volumna (bivanjskega) prostora. Prebivanje v samostojni hiši izven urbanega območja je ključnega pomena pri uokvirjanju posameznikovega življenjskega sloga in za reprodukcijo ter utrjevanje individualiziranih vrednotnih usmerjenosti. Opozarjamo, da so ob vplivu strukturnih determinant na vrednotne usmerjenosti, povezane z bivanjskimi strategijami, pomembne tudi "suburbane utopije", povzročene z neposrednim komercialnim in posrednim institucionalnim oglaševanjem ter s tem spodbujanjem »suburbanih sanj«.

V besedilu smo skušali pokazati, da je sestavni del vrednotnih usmerjenosti prostorsko (bivanjska) in okoljsko dožemanje. Pri tem smo želeli odgovoriti na vprašanje, zakaj anketiranci v javnomnenjskih raziskavah poselitveno razpršenost in nizko stopnjo poselitvene gostote ter prebivanje v samostojnih hišah dojemajo in vrednotijo za okoljsko bolj sprejemljivo kakor prebivanje v mestih ali večstanovanjskih hišah. S tezo o »protiurbanosti kot načinu življenja«, ki smo jo zagovarjali drugje (Hočevar, 2000, Uršič, Hočevar, 2007), tu pa smo jo opisali s ključnimi kulturno-socialnimi okoliščinami, zgodovinsko genezo in dejstvi o slovenskem poselitvenem razraščanju (*sprawl*) v primerjavi z evropskim, smo na podlagi nekaterih javnomnenjskih evidenc skušali preliminarno pojasniti fenomen *protislovne okoljske zaznave*. V orisu teh okoliščin smo poudarili odsotnost velikih mest ali metropolitanskih območij, ki so s strukturnimi značilnostmi procesa urbanizacije ter večji del modernizacije slovenske družbe vplivale na nacionalno identifikacijo »slovenstva« s kulturo podeželja in »slovenskega načina življenja« z značilno podeželskim. To se je v splošnem odražalo (in se še odraža) v izraženi domačijski kulturi, konkretnije pa v bivanjskih željah in življenjskih strategij

prebivalstva nasploh. Ugotavljamo, da slovensko protislovje modernizacije zaznamuje močna kolektivna (nacionalna) pripadnost s prepletanjem egalitarizma. Izhajali smo iz uveljavljenih splošnejših ugotovitev, da imajo vrednote pomembno vlogo v legitimiziranju družbenih, političnih in ekonomskih institucionalnih praks. Urbanizacijo v Sloveniji, tj. odseljevanje s podeželja in priseljevanje v mesta, smo opredelili kot demografski in socialno ekonomski proces, ki pa mu ni sledil proces urbane akulturacije ali kulturno socialne akomodacije. To trditev smo preverjali z interpretacijo rezultatov treh javnomnenjskih raziskav o usmerjenosti in dejanski potrošnji bivanjskega prostora ter o bivanjskih strategijah, kjer smo zaznali nizko stopnjo pripravljenosti za življenje v večjih prostorskih agregatih, tj. v razmerah večje gostote in heterogenosti.

V nadaljevanju smo interpretacijo o protiurbanosti kot načinu življenja povezaliz obravnavo protislovne okoljske zaznave. Preliminarno smo preverjali našo domnevo, da se v Sloveniji *protiurbanost kot način življenja* znotraj vrednotnih usmerjenosti, skupaj s praktično ideologijo domačijstva, veže na njegovo afirmativno enačenje z (visoko) okoljsko zavestjo in posledično na enačenje načel »živeti v naravi« in »živeti z naravo«. Postavili smo si vprašanje, ali ljudje, katerih izbira (ne prisila!) ali želja je življenje v mestu in sprejemajo *urbanost kot način življenja*, različno dojemajo okolje v zvezi z ekstenzivnim trošenjem bivanjskega prostora kakor ljudje, ki živijo ali želijo živeti na podeželju, v manjših naseljih, v predmestjih, na samem in v lastniški samostojni hiši. Pri analizi izbranih afirmativnih in zanikanih javnomnenjskih trditev o urbanih bivanjskih lastnostih smo zaznali korelacijo med pro- ali protiurbanostjo ter pro- ali protikoljskostjo v preučevanem vzorcu treh raziskav. Ugotovili smo, da je razpršena poselitve v majhnih naseljih ali na samem, izven naselij in v prosto stoječih objektih med anketiranci sprejeta kot okoljsko bolj sprejemljiva kakor strnjena poselitve v večjih naseljih (mestih) in večstanovanjskih objektih.

Zavedamo se omejenosti in poenostavitve opravljene analize. Razumemo jo kot prikaz primera raziskovanja okoljskega dožemanja v kontekstu širšega empiričnega preučevanja vrednotnih usmerjenosti v zvezi s trošenjem (volumna) fizičnega prostora, zlasti v bivanjske (in posledično prostorsko potratne) mobilnostne namene. Prepričani smo, da odsotnost ali vsaj nezadostna kontekstualizacija grajenega fizičnega prostora znotraj okoljskih študij omejuje tudi spoznavne zmožnosti in njen domet pri celovitem razumevanju človeškega habitata.

Literatura in viri

Adam, F. (2008) Mapping social capital across Europe: findings, trends and methodological shortcomings of cross-national surveys. *Social Science Information sur les Sciences Sociales*, 47, 2, str. 159—186.

- Agencija RS za okolje: http://kazalci.arso.gov.si/?data=indicator&ind_id=349&lang_id=94 (10. 10. 2011)
- Allmendinger, P. (2002). Towards a post-positivist typology of planning theory. *Planning Theory* 1(1): str. 77—99.
- Andreotti, A., Le Galès, P., Moreno-Fuentes, F.J. (2012) *Globalising European Urban Bourgeoisies?*, Oxford, Blackwell (v tisku).
- Barja, J., Duque, F., Gallego, J. (eds.) (2004) No ciudad. *Revista Sileno* 14—15. Madrid: Abada Editores.
- Beatley, T., Manning, K. (1997). *The ecology of place: Planning for environment, economy and community*. Washington, DC: Island Press.
- Bellassai, Sandro. (2005). The masculine mystique: anti-modernism and virility in fascist Italy. *Journal of Modern Italian Studies*, 3, str. 314—335
- Berenguer, J., Corraliza, J.A., Martín, R. (2005) Rural-Urban Differences in Environmental Concern, Attitudes, and Actions *European Journal of Psychological Assessment*, 21, 2, str. 128—138.
- Bernik, I., Malnar, B., (2005) Beliefs in State or in the Usefulness of State? Attitudes Regarding the Role of State in Eleven Post-Socialist Societies, in: N. Toš, N. Müller, K. (eds), *Political Faces of Slovenia*, FDV-IDV, Ljubljana/Vienna.
- Bögenhold, D. (2001) Social Inequality and the Sociology of Life Style: Material and Cultural Aspects of Social Stratification, *The American Journal of Economics and Sociology*, 60, 4, str. 829—847.
- Bruegmann, R. (2005) *Sprawl: A Compact History*. Chicago, University of Chicago Press.
- Cervero, R., (2000). Shapeless, Spread Out, Skipped Over and Scattershot – Sprawl Sweeps the Globe. *The World Paper*, str. 5–6.
- Couch, C., Leontidou, L., & Petschel-Held, G. (2007). *Urban sprawl in Europe: Landscapes, land-use change & policy*. Oxford, Blackwell.
- Drozg, V. (2007) Tri paradigme novodobnega razvoja slovenskih mest. *Dela* 27, Oddelek za geografijo FF, str. 135—147.
- European Commission EC (2005) *The attitudes of European citizens towards environment*; 217, 62/1, Bruselj.
- Franz, G., Maier, G., Schröck, P. (2006) *Urban sprawl: How useful is this concept*. Vienna University of Economics and Business Administration, Vienna, Austria. <http://www.sre.wu-wien.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa06/papers/105.pdf> (22. 10. 2011).
- Galster, G., Hanson, R., Ratcliffe, M.R., Wolman, H., Coleman, S. and Freihage, J. (2001) Wrestling sprawl to the ground: defining and measuring an elusive concept, *Housing Policy Debate*, 12(4), str 681—717.
- Gillham, O., MacLean, A.S. (2002) *The limitless city: a primer on the urban sprawl debate*. Washington, DC : Island Press
- Hlebec, V., Kogovšek, T. (2003): *Konceptualizacija socialne opore*. (Conceptualisation of social support) *Družboslovne razprave*. 19, 43, str. 103—125.
- Hočevar, M. (2000). *Novi urbani trendi : prizorišča v mestih - omrežja med mesti* Zbirka Znanstvena knjižnica, 43. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Hočevar, M. (2002). *Urban locales and global networks: the case of coastal city of Koper*. in: M. Hočevar, F. Trček (eds.), *Glocal localities*. Salzburg: Kulturverlag Polzer, str. 99—113
- Hočevar, M. (2004), *Vrednote v prostoru: javnomnenjska raziskava; Prostor Slovenije 2020 – zbirka raziskav s področja prostorskega načrtovanja*. Končno poročilo.
- Hočevar, M., Uršič, M., Kos, D., Trček, F. (2005) *Changing of the Slovene urban system: specific socio-spatial trends and antiurban public values / attitudes*. in: F. Eckardt (ed.). *Paths of urban transformation, (The European city in transition, Vol. 5)*. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2005, str. 281—300.
- Høyer, K.G., Holden, E. (2003): *Household Consumption and Ecological Footprints in Norway - Does Urban Form Matter?* *Journal of Consumer Policy*. 26, 3, str. 327—349.
- Igliè, Hajdeja (2004): *Dejavniki nizke stopnje zaupanja v Sloveniji*. *Družboslovne razprave*. 20., 46—47, str. 149—175.
- Jetzkowitz, J., Schneider, J. and Brunzel, S. (2007), *Suburbanisation: A Lifestyle Approach to the Sociology of Urban Sprawl in Germany*. *Sociologia Ruralis*, Volume 47, Number 2, str. 148-171
- Klemenčič, V. (2002) *Procesi deagrarizacije in urbanizacije slovenskega podeželja*, *Dela* 17, Ljubljana, Oddelek za geografijo, FF, str. 7—21.
- Kos, D. (2006) *Urbanistični diskurzi med strokovnostjo in strokovnjaštvom*. *Urbani izziv, UIRS*, 17, 1—2, str. 85—92.
- Kos, D., Mandič, S., Filipović, M. (2006) *Prostorski vidiki stanovanja; v S. Mandič, A. Cirman urd.: Stanovanje v Sloveniji 2005*, FDV.

- Kos, D., Hočevar, M., Trček, F., Uršič, M., Zavratnik, S., Zorman, A. (2010) Kvaliteta življenja v Ljubljani; Javnomnenjska raziskava, Ljubljana, MOL.
- Kučan, A. (2002) Krajina kot nacionalni simbol Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Lechner, J., Maier, G. (2009) Sprawl or no Sprawl: a quantitative analysis for the city of Vienna; SRE discussion paper; Insitut for regional development and environment, Wirtschaftsuniversität Wien.
- Lutz, A., Simpson-Housley, P., de Man, A.F. (1999). Wilderness: Rural and urban attitudes and perceptions. *Environment & Behavior*, 31, str. 259–266.
- MacLeod, G. and Ward, K. (2002), Spaces of Utopia and Dystopia: Landscaping the Contemporary City. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, vol. 84, str. 153–170.
- Marchand, B., Salmon-Cavin, J. (2007) Anti-urban ideologies and planning in France and Switzerland: Jean-François Gravier and Armin Meili, *Planning Perspectives*, 22, str. 29–53.
- Mandič, S. (2006) Stanovanjske strategije. v S. Mandič, A. Cirman urd.: *Stanovanje v Sloveniji 2005*, FDV.
- Mežnarč, S. (1986) »Bosanci«. A kuda idu Slovenci nedeljom? (»Bosnians«. But where do the Slovenes go on Sundays?) Ljubljana, Krt 34.
- Mlinar, Z. (1992) Individuation and Globalization: The Transformation of Territorial Social Organization, v *Globalization and Territorial Identities*, Z. Mlinar (ur.), Avebury: Aldershost, str. 15–35.
- Park, A., Phillips, M., Johnson, M. (2006) State of the English Cities: A comparison of public attitudes in urban and non-urban areas across different regions. National Centre for Social Research (NatCen), Department for Communities and Local Government. <http://www.communities.gov.uk/documents/regeneration/pdf/153104.pdf> (13. 10. 2011).
- Pepper, D. (2010) On contemporary eco-socialism. In: Q. Huan eds. *Eco-socialism as politics: rebuilding the basis of our modern civilisation*. New York: Springer, pp. 33–44
- Phelps, N.A., Parsons, N., Ballas, D. and Dowling, A. (2006) *Planning and Politics at the Margins of Europe's Capital Cities*. Basingstoke, Palgrave.
- Pichler-Milanovič, N. (2007) European Urban Sprawl: Sustainability, Cultures of (Anti) Urbanism and »Hybrid Cityscapes«, *Dela*, 27, Ljubljana, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, str. 101–133.
- Pogačnik, A., Lavrač, I., Marušič, J., Ravbar, M. (2006) Metodologija integracije razvojnega prostorskega načrtovanja ter varovanja okolja. Univerza v Ljubljani, Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo; končno poročilo.
- Rebernik, D. (2007) Trajnostni prostorski razvoj in novejši procesi v prostorskem razvoju Ljubljane. *Dela*, 27, Ljubljana, Oddelek za geografijo, FF, str.17–38.
- Rees, W.E. 2006. Ecological Footprints and Bio-Capacity: Essential Elements in Sustainability Assessment, in J. Dewulf, H. Van Langenhove (eds) *Renewables-Based Technology: Sustainability Assessment*, Chichester, John Wiley and Sons, str. 143–158.
- Rivera-Escribano, M, J. (2007) Migration to rural Navarre: Questioning the experience of counterurbanisation. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, vol. 98, 1, str. 32–41.
- Rotar, D. (1985). *Risarji:učenjaki - Ideologije v urbanizmu in arhitekturi*. Ljubljana, Delavska enotnost.
- Soule, D. (2006) *Urban Sprawl: A Comprehensive Reference Guide*. London, Greenwood Press.
- Special Eurobarometer 295 (2008) Attitudes of European citizens towards the Environment. European Commission, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_295_en.pdf (14. 11. 2011)
- Statistični urad RS - .Razvrstitev občin po stopnji urbanizacije. Iz: Popis prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj 2002. http://www.stat.si/tema_splosno_upravno_podezelje_predstavitev.asp#OECD (11. 11. 2011)
- Storper M., Manville M (2006) Behaviour, preferences and cities: Urban theory and urban resurgence. *Urban Studies*, 43 (8), str. 1247–1274.
- Teune, H., Zdravko, M. (1978): *Developmental logic of social systems*, Beverly Hills, Sage Publications
- Trček, F. (2006) Diskurzivna analiza aktualnih strokovnih pogledov na urbanistične probleme Ljubljane. *Urbani izziv*, 17, 1/2, str. 93–105.
- Uršič, M., Hočevar, M. (2007) *Protiurbanost kot način življenja*, Knjižna zbirka Ost, Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Vehovar, U. (2009) Vrednote prebivalstva Republike Slovenije in možnosti za nadaljnjo modernizacijo slovenske družbe. *Raziskave in razprave*, 2/3, Nova Gorica, Fakulteta za uporabne družbene študije
- Vojnovic I. (1999) The environmental costs of modernism - an assessment of Canadian cities. *Cities*, Volume 16, Number 5, str. 301–313.